

891.6605

BE

v.8

no.4

Cyf. VIII.

[Chwefror 1920]

RHIF 4

391.6605

BE

Y

BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN NAWDD CYMDEITHASAU CYMREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYNNWYS

DIWYLLIANT YSBRYDOL TRWY ADDYSG
RHYS GOCH AP RHICCERT
Y RHAGOLWG NEWYDD YNG NGHYMRU
YR EGLWYS AC ADDYSG
RHAMANT CASTELL CYDWELI
GOHEBIAETH : Y GAIR DISYML A BEIBL

DR. MORGAN

NODIADAU IEITHYDDOL

OL-NODIAD : RHYS GOCH AP RHICCERT

Y Prifathro T. Rees

Griffith J. Williams

Yr Athro D. Miall Edwards

Wm. George

Y Parch. D. Ambrose Jones

Dr. T. Witton Davies

Ifor Williams

G. J. Williams

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBION, ARGRAFFWYR

356, 358 STANLEY ROAD

891.6605

BE

v. 8

No. 4

LIBRARY
UNIVERSITY OF ILLINOIS
URBANA

Y

BEIRNIAD

DIWYLLIANT YSBRYDOL TRWY
ADDYSG

"There is no special organ for the reception of Divine or Spiritual truth, which is simply the knowledge of the world as it really is. Some are better endowed with spiritual gifts than others and are called to ascend greater heights; but the power which leads up the pathway to reality and blessedness is, as Plotinus says, one which all possess, though few use it."—Y Deon Inge yn *The Philosophy of Plotinus*.

SAER coed oedd gwaredwr y byd. Ar sail ei berson a'i genadwri ef y gorchmynnwyd i'w ddilynwyr na alwent yn gyffredin y pethau a lanhaodd Duw, oblegid "nid oes dim yn gyffredin o hono ei hun." Ef a dynnodd i lawr ganolfur y gwahaniaeth rhwng y cysegredig a'r cyffredin, nid i wneuthur y cwbl yn gyffredin, ond er mwyn santeiddio popeth. Diben eithaf Cristnogaeth yw cysegru'r holl ddyn "fel y byddo dyn Duw yn berffaith, wedi ei berffeithio i bob gweithred dda," a threfnu a defnyddio holl wrthrychau ac adnoddau'r cread "dan obaith y rhyddheir y greadigaeth, hithau hefyd, o gaethiwed llygredigaeth i ryddid gogoniant plant Duw." Ac nid "llwybr cwbl groes i natur" yw eiddo Cristnogaeth, ond ymgyrch yn codi oddiar ddwy ffaith naturiol amlycaf ein profiad a'n gwybodaeth, sef unoliaeth y cyfanfod a natur foesol dyn. Ar y pen cyntaf y mae tystiolaeth dehonglwyr natur, yn wyddonwyr ac athronwyr, yn unfryd unfarn o'r dechreuad, ac yn fwy clir a phendant heddyw nag erioed. Gair un o athronwyr cyntaf y Groegiaid oedd fod "tipyn o bopeth ym mhopeth arall," ac ebe un arall, "ni thorrir pethau ymaith oddiwrth ei gilydd â bwyell." Ond gwaith araf ac anodd fu cymhwyso athrawiaeth unoliaeth

Cyf. VIII. Rhif 4.

Rhagfyr 1919.

14

at bob gwrthrych, ac yn arbennig at natur dyn ei hunan. Mwy tueddol yw'r meddwl gwan a ffaeledig i synied am bethau ac agweddau ar wahan na chyda'i gilydd. Meddylid am ddyn fel corff ac enaid, neu fel corff, meddwl ac ysbryd, a chanddo bum synnwyr a thair neu ragor o gynheddfau, a'r rheiny bob rhan ar ei phen ei hunan fel y cerrig crynion ar y traeth. Eithr nid erys y syniadau hyn mwyach ond yn ofergoel yr anwybodus. Un yw'r meddwl o dan lawer agwedd, un yw ei weithrediad trwy lawer cynneddf, ac un yw ei ganfyddiad trwy lawer synnwyr, ac un yw dyn, o gorff, meddwl, ysbryd a pha beth bynnag arall a berthyn iddo. Y mae'r sawl a wnelo ag unrhyw ran ohono yn ymwneud â'r dyn i gyd. Nid oes gymaint unfrydedd ar yr ail bwynt, am natur foesol dyn, prun ai cyffredin i gyd neu santaidd i gyd yw'r dyn i fod. Ond heb ymdroi gyda'r ddadl hon, gellir dywedyd fod prif athronwyr yr oesau yn cytuno â'r ddysg Gristnogol mai bôd moesol yw dyn, a bod i'w holl fywyd amcan anfeidrol santaidd a gogoneddus, a'r amcan hwnnw i lywodraethu ei holl weithrediadau a meddiannu ei holl adnoddau. A dyna beth a olygwn wrth ddiwylliant ysbrydol. Ni ellir mwyach feddwl am yr ysbryd fel rhyw nwy nefol, mewn pledren eglwysig, i'w drin mewn dirgel ffyrdd na wŷr y meddwl ac na theimla'r corff ddim oddiwrthynt. Yr ysbryd yw'r dyn i gyd yn byw i'w amcan moesol uchaf. Diwylliant ysbrydol yw disgyblu, defnyddio, ymarfer a sylweddoli o'r dyn ei hunan i gyd i amcanion ysbrydol. Diwylliant materol yw ceisio disgyblu a defnyddio'r dyn i gyd i amcanion materol, ond mewn gwirionedd nid oes y fath beth, oblegid y mae dyn yn rhy fawr, a chanddo alluoedd ac adnoddau na ellir eu darostwng i amcanion materol. Yr unig ddiwylliant gan hynny yw'r hwn a ddeffry holl gynheddfau dyn, a arfer ei holl alluoedd, a ddefnyddia ei holl adnoddau ac a'i cysegra ef a phob posibilrwydd sydd ynddo i amcan moesol uchaf ei natur ac i amcan dwyfol popeth sydd.

II.

Pa fodd y daw dyn i feddiant ohono'i hunan i gyd? Pa rai yw cyfryngau ei ddiwylliant? Beth yw lle a swydd addysg ynddo?

Pa fath a ddylai ei addysg fod, a thrwy ba gyfryngau y dylai cymdeithas ddarparu addysg gymwys ar gyfer y dyn sy'n dyfod? Yn yr ysgrif hon cedwir golwg yn arbennig ar berthynas y wladwriaeth a'r ysgol ar y naill law a'r teulu a'r eglwys ar y llaw arall â'i gilydd yn addysg yr ieuanc.

Er fod dyn yn un, ac am ei fod yn unoliaeth, y mae hefyd yn llawer: a chymaint cyfeiliornad fyddai esgeuluso ei amrywiaeth a diystyru ei unoliaeth. Dylai ei ddiwylliant fod yn fanwl a llwyr yn ogystal a chyfan. Rhaid iddo gan hynny wrth foddion cymwys i ddisgyblu llaw a llygad, clust a thafod, synnwyr a theimlad, dychymyg a deall, ewyllys a rheswm. Ni ddaw'n ddyn perffaith heb gorff iach, llaw gelfydd, calon lân, meddwl goleu ac ewyllys mewn meddiant ohoni ei hunan. Gellir, ac fe ddylid hyd y mae'n bosibl, darparu moddion arbennig i ddatblygu pob un o wahanol rannau ac agweddau natur dyn i'w swyddogaeth briodol ei hunan, ac eto ni ellir diwyllio unrhyw un ohonynt yn llwyr ar ei phen ei hunan, heb fod pob un o'r lleill hefyd yn chwarae ei rhan, ac adweithia a chydweithia datblygiad pob un ar ei gilydd ac ar y cwbl a'r cwbl ar bob un. Ond dros ben hyn oll, rhaid i ddiwylliant pob rhan a diwylliant y rhannau oll gadw mewn golwg, a bod yn ddarostyngedig i ddiwylliant y dyn cyfan. A dyna eto beth yw diwylliant ysbrydol, neu os mynnir, addysg grefyddol. Yn nhermau moeseg, dwyn y bywyd oll i ufudd-dod y daioni pennaf neu'r amcan uchaf ydyw, ac yn iaith crefydd, rhoddi'r dyn i gyd yn aberth byw, santaidd a chymeradwy i Dduw. Ni pherthyn i'n bwriad presennol ymdroi gyda moddion disgyblaeth arbennig pob un o wahanol rannau'r dyn. Dyweder y dysg fedr llaw yn siop y saer ac efail y gof, craffder synnwyr a chryfder cof yn ysgol y cyngor, deall da a chysonder rheswm yn nosbarthiadau'r meintonydd a'r athronydd, a oes rhyw sefydliad cyfatebol a rydd iddo ddiwylliant ysbrydol neu addysg grefyddol? Mor bell ag y mae addysg grefyddol yn ddisgyblaeth rhan arbennig o'r dyn, neu i amcan rhannol, ar yr un tir a'r rhannau eraill, fe etyb yr eglwysi'r pwrpas i'r sawl a aiff iddynt. Gadewir felly weddill lled luosog heb un ddarpariaeth ar eu cyfer, ac er gwneuthur hynny, ni ellir gwahanu rhwng yr Eglwys a'r ysgol a'r gweithdy, oblegid fel y dywedwyd eisoes

fe ddylanwada diwylliant pob rhan o'r dyn a'r rhannau oll bob un ar ei gilydd. Ond y mae cwestiwn mwy o lawer yn ol. Nid un adran o fywyd yn sefyll ochr yn ochr ag adrannau eraill yw crefydd, ond yr holl fywyd ydyw. Nid gwybod pwnc arbennig megis fferylliaeth neu resymeg gan hynny yw gwybodaeth grefyddol, ond gwybod pa fodd y gellir dwyn pob rhan o fywyd i wasanaeth y cyfan, a pha fodd y cysegrir y cyfan i sylweddoli'r amcan pennaf ac i wasanaethu Duw. Y mae yn wir yn bwnc ac yn ddiwylliant arbennig. Ni chanfyddir yr amcan uchaf ac ni adwaenir Duw heb fyfyrïo ac ymsanteiddio ac ymgysegru arbennig. Am hynny y mae angen am eglwysi a moddion a chyfleusterau i alluogi dyn i drin canolbwynt ac uchafbwynt ei fywyd mewn modd neilltuol. Ond saif hyn oll mewn perthynas â'r gweddill o fywyd nid yn unig fel y saif y naill adran tuag at y llall ond fel y saif y cyfan mewn perthynas â'i gynnwys. Megis y mae person dyn yn rhywbeth anfeidrol fwy na chyfanswm holl rannau ei natur, ac eto'n cynnwys ac yn defnyddio ac yn llywodraethu'r holl rannau, felly y mae diwylliant crefyddol yn rhywbeth arbennig mwy na swm pob diwylliant arall, ond hefyd fe ddylai gynnwys a llywodraethu a phenderfynu natur pob diwylliant arall. Efallai y dylid ychwanegu, er mwyn osgoi camargraff, nad yw *gwybodaeth* grefyddol, nac yn yr ystyr gyfyng, nac yn yr ystyr eang y ceisir ei gosod allan yma, yn gyfystyr â diwylliant ysbrydol. Un peth yw meddu syniadau cywir am bethau, a pheth arall yw eu gweithio allan mewn bywyd; a chynnwys diwylliant y ddau. Dylent fod yn gyfled ac yn cyfateb i'w gilydd, ond ni ellir yn awr fanylu ar berthynas gwybod a gwneuthur. Bwriedir cyfyngu'r ymdriniaeth i led yn hytrach nag i ddyfnder addysg a diwylliant. Os goddefir yn awr cymryd yn ganiataol y dylai addysg o bob gradd fod yn gyfrwng diwylliant, yn foddion datblygu a sylweddoli'r dyn, y mae'n hollol eglur na ellir gwahanu addysg grefyddol oddiwrth rannau eraill addysg. Oblegid ar y naill law y mae ar addysg grefyddol angen pob addysg arall i gyflawni ei gwaith a rhoddi cynnwys iddi hi, ac ar y llaw arall y mae ar bob addysg arall angen addysg grefyddol i benderfynu ei hamcan a'i natur briodol. Diau y gellir dysgu daearyddiaeth a'r *multiplication table* fel peirianwaith heb ddim crefydd, ond er

mwyn eu gwneuthur yn rhan o fywyd priodol dyn rhaid eu troi i wasanaeth Duw. Ac ni ellir gwasanaethu Duw o gwbl ond yng ngoruchwylion angenrheidiol y bywyd cyfan.

III.

Nid oes dim newydd na dieithr yn y gosodiadau uchod, ac ni byddent yn werth eu hysgrifennu ond fel arweiniad i mewn at broblem ymarferol yn addysg Cymru heddyw. Diau y cytuna pawb â ni hyd y fan hon, neu os dechreuodd neb ameu, gwnaeth hynny oherwydd aroglï gwrthdarawiad yn erbyn rhyw hen athrawiaeth neu gyfundrefn annwyl. Yr anhawster yw gosod yr athrawiaeth hon i lawr ym mywyd ymarferol cymdeithas o'n hamgylch. Gellid meddwl mai'r ffordd oreu fyddai sefydlu gwladfa o bobl grefyddol bob un, a ddechreuai'r dydd gyda darllen y Beibl a myfyrdod a gweddi ar Dduw, ac a âi allan i ddysgu pob gwyddoniaeth a chelfyddyd, i lafurio'r ddaear a chasglu ei hadnoddau, a chyflawni pob gwasanaeth trwy'r dydd er mwyn troi dyhead a gweledigaeth y Cysegr yn brofiad a bywyd ymarferol. Gofalai'r cyfryw ddynion fod holl addysg a diwylliant eu plant a'u pobl ieuanc wedi eu trefnu ar yr un egwyddor. Rhyw freuddwyd o'r fath oedd Gweriniaeth Plato ac Utopia Syr Thomas More. Gwnaed rhyw gysgod o ymgais i'w sylweddoli ym mynachtaï'r Canol Oesoedd, ac yn fwy arbennig gan rai sectau crefyddol diweddarach fel y Mormoniaid a'r Dukobooriaid. Ond methiant fuant oll, a hyd yn oed pe llwyddasent, nid oeddynt ond megis arch Noa i achub yr ychydig a gadael y byd mawr i foddi. Nid oes un gwrthwynebiad i sectau o bobl i gytuno â'i gilydd i feithrin diwylliant priodol iddynt eu hunain, ond y mae dyled arnynt hefyd i geisio ei droi at wasanaeth cymdeithas o'u hamgylch. A'n cwestiwn ni yw pa fodd i drefnu addysg a darparu moddion diwylliant a gyrraedd at galon plentyn ac a'i harwain at gnewyllyn bywyd, at y pennaf peth, at Dduw, a pha fodd i'w sicrhau i bob plentyn mewn cymdeithas gymysg fel yr eiddom ni yng Nghymru heddyw.

Prif gyfryngau cymdeithas i ddiwyllio ei haelodau yw'r teulu, yr eglwys, yr ysgol, yr heddgeidwad a'r carchar. Profion o fethiant cymdeithas i ddiwyllio'r plant yw'r ddau olaf, a rhan o'r

problem yw ceisio ffordd i'w hepgor. Dechreuwa pob diwylliant gyda'r teulu. Yn oesau bore'r byd yr oedd y teulu hefyd yn eglwys, ysgol a gwladwriaeth i'r dyn unigol, ac fe ddylai pob teulu fod yn bob un ohonynt i raddau o hyd, yn arbennig yng nghyfnod cyntaf ieuencid. Ond y gwir yw mai prin yw'r teuluoedd a ddaw i fyny â'r gofyn hwn. A rhaid addef na all y teulu goreu gyflawni holl waith diwylliant dyn. Ar ol y teulu daw'r eglwys. Os bu adeg y proffesai'r eglwys wrteithio holl faes bywyd, y mae'n eglur yn awr fod ynddi ddau anallu pwysig i wneuthur hynny. Y mae mwyafrif y bobl y tu allan iddi, ac felly ni chaiff afael o gwbl ond ar ran o'r plant a'r bobl ieuanc. Ac nid oes ganddi na'r gallu na'r moddion i gyffwrdd â holl rannau bywyd. Ni fynnem adael yr argraff ein bod yn bychanu swydd a gwaith yr eglwys. Hi yw ffynhonnell datguddiad a mamaeth y gwirionedd. Ei gwaith hi yw cymell, argyhoeddi, perswadio ac ennill dynion i dderbyn y gwirionedd yn ei uchder a'i gyflawnder pennaf a'i fyw mewn perthynas bendant â Duw. Cytunir er hynny na all hi lafurio holl faes diwylliant dyn, ond bod yn rhaid ymddiried rhannau helaeth ohono i ysgolion a cholegau o lawer math. Ac ar gynnydd cyflym yr aiff gafael yr ysgol a'r coleg ar fywyd yr ieuanc. Chwarter o ysgol yn y gaeaf oedd hi gynt. Yn yr ysgol hyd dair ar ddeg, wedi hynny. Ond yn awr, ysgol hyd ddeunaw a choleg hyd dair neu bump ar hugain. Ac fel y cyfyd llanw ysgolion y wladwriaeth dros draethau bywyd dyn, y mae perigl i le a dylanwad yr eglwys fynd yn ynys fechan, lai lai o hyd. Gwaeth na hynny yw'r perigl i gyfle a dylanwad crefydd ar fywyd yr ieuanc leihau a diflannu gyda chynnydd cyfundrefn addysg y wladwriaeth, a hynny'n sicr a ddigwydd os na lwyddir rywfodd i blannu crefydd ynghalon y gyfundrefn addysg. Nid oes neb cyfarwydd ag awyrgylch colegau ac ysgolion Cymru heddyw heb wybod fod y perigl hwn wrth ein drws. Ac nid colli crefydd yn unig a olyga hynny, ond colli diwylliant ysbrydol, datblygiad a diwylliant priodol y dyn i gyd a'r dyn cyfan. Felly o bob safbwynt, y mae tuedd a rhediad presennol y wladwriaeth i afael fwy-fwy ym mywyd yr ieuanc, yn galw arnom am ail-ystyried perthynas crefydd ag addysg. Dyma gnewyllyn ein problem. Pa fodd y gellir dwyn crefydd y profiad a'r

eglwys Gristnogol i dreiddio trwy'r holl gyfundrefn addysg ac i gyfannu a gorffen diwylliant y to ieuanc? Hyd yn oed yn y dyddiau dyrys hyn nid oes bwnc y mae syniadau'r bobl a ddylai wybod mor afluniaidd a gwag ac annelwig arno ag ydynt ar le addysg grefyddol yn yr ysgolion a'r colegau gwladol. Ac na feddylier y bwriedir yn yr ysgrif hon ddatgan dogma na dadlennu program, ond yn hytrach cyffesu camgymeriadau'r gorffennol, ac ymholi am lwybr gwell yn awr.

IV.

Dengys adolygiad byr ar hanes crefydd yn yr ysgolion yng Nghymru pa fodd y deuthom i'r dyryswch presennol. Tyfodd ein hysgolion hynaf allan o'r Eglwys Babaid, ac nid oeddynt hwy ond cangen o'r Eglwys ei hunan. Y mae'r un peth yn wir ar y cyfan am yr ysgolion a gychwynnwyd o dan nawdd y Tuduriaid. Y gyfres nesaf o ysgolion oedd y rhai a sefydlodd y Profwyr a benododd Cromwel. Yr oedd y rhai hynny hefyd yn ysgolion gwladol a chrefyddol. Swyddogion y llywodraeth a benodai'r ysgolfeistri, cyllid yr eglwys a'u cynhaliai, a chymhellion ac amcanion crefyddol oedd i'w gwaith. Diflannodd y rhan fwyaf o'honynt gydag adferiad y Stuartiaid. Try'r mudiad addysgol nesaf o gylch enwau Thomas Gouge, Stephen Hughes, Griffith Jones, Daniel Williams a Thomas Charles—gwŷr crefyddol a gweinidogion yr efengyl bob un. Eu prif amcan yn sefydlu'r ysgolion oedd hyrwyddo lledaeniad gwybodaeth Gristnogol, a'r Beibl oedd prif destyn-lyfr yr ysgolion. Ond ysgolion gwirfoddol oedd y rhai hyn oll, heb fod dim a fynnai'r llywodraeth â hwynt. Rhoddion gwirfoddol a'u cynhaliai ac ni ellid gorfodi neb i fynd iddynt. Gyda dechreu'r ganrif ddiweddaf daeth y ddwy gymdeithas addysgol, y Frytanaid a'r Genedlaethol, i nawddogi a lluosogi'r ysgolion gwirfoddol, a gweithiai'r naill a'r llall ar seiliau crefyddol, y flaenaf ar linellau Ymneilltuol a'r ail ar linellau Eglwysig, ac yn y gwahaniaeth hwn y dechreuodd y dyryswch. Cyn hir ail-ymafodd y llywodraeth o'r diwedd yng nghwestiwn addysg, a chynygiodd arian at adeiladu, ac wedi hynny, at gynnal ysgol-

ion. Lledodd hyn yr agen rhwng y ddwyblaid. Gallai Eglwys Loegr, yn hollol gyson â'i safle fel eglwys sefydledig, dderbyn nawdd y llywodraeth i addysg grefyddol. Ond dysgasai'r Ymneilltuwyr wersi chwerwon oddiwrth ymyrraeth y llywodraeth â chrefydd. Am hynny gwrthwynebasant a gwrthodasant i'r llywodraeth gael na chynnal na llywodraethu eu hysgolion, *oblegid edrychent ar addysg fel gwasanaeth crefyddol, a gwybodaeth Gristnogol oedd ei phennaf peth*. Wele ffaith yr ydym fel Ymneilltuwyr diweddar wedi ei hanghofio. Dychmygwn mai'r Tadau Ymneilltuol oedd tadau seculariaeth yn yr ysgol, ond pell iawn oeddynt oddiwrth hynny. Am y credent fod addysg yn hanfodol grefyddol y mynnent i'r ysgol fod ar yr un seiliau gwirfoddol a'r eglwys. Ac yr oeddynt yn iawn. Dyna nod a delfryd diwylliant. Eglwys ac ysgol a llywodraeth hefyd wedi cyd-dyfu o ewyllys rydd a chalon selog cymdeithas oleuedig yn unig a rydd ddiwylliant perffaith foesol a chyflawn ysbrydol. Ac nid synied yn iawn yn unig a wnaeth yr hen Ymneilltuwyr, ond llafuriasant ac aberthasant yn enfawr er mwyn byw eu credo. Y bennod fwyaf rhamantus ac ardderchog yn hanes addysg yng Nghymru oedd ymgais y pwyllgor gwirfoddol yn Siroedd y Deheu-Orllewin i sefydlu cyfundrefn o addysg wirfoddol. Pe llwyddasant, safasai Cymru heddyw mewn crefydd, moes ac addysg, oes y byd yn nes ymlaen nag ydyw. Methu a wnaethant. Ond nid llwyr fethu ychwaith. Llwyddasant i sefydlu dau goleg ac ugeiniau o ysgolion sydd yn fyw heddyw. Ac allan o'r ysbrydiaeth wirfoddol honno y tyfodd y tri Choleg Cenedlaethol a'r Brifysgol. Ond ni pharhaodd y wlad i gyfrannu digon o arian gwirfoddol i gwrdd â'r angen am ysgolion a cholegau, a bu raid derbyn arian a nawdd y llywodraeth yn gyffredin ar ol 1870. Bu'r methiant yn achos petruster a dyryswch mawr i'r Ymneilltuwyr. Holltwyd eu credo'n ddwy a gorfu arnynt ddewis rhwng y naill ran a'r llall. Yn lle ysgol grefyddol a gwirfoddol, rhaid oedd dewis rhwng crefydd wirfoddol a chrefydd yn yr ysgol. Sylwer nad dewis yr oeddynt rhwng seculariaeth a chrefydd, ond rhwng yr egwyddor wirfoddol y sydd o hanfod crefydd, ac addysg grefyddol yn yr ysgolion beunyddiol. Dewisodd rhai y naill ac eraill y llall. Collasid y perffaith a rhaid oedd dewis rhwng dau

amherffaith. Nid oedd y goreu yn bosibl, ac nid oedd yn eglur pa un oedd yr ail-oreu. O'u safbwynt hwy yr oedd gan y Gwirfoddolwyr resymau cryfion, ond y mae amgylchiadau wedi gwanhau rhai ohonynt erbyn heddyw. (a) Ni chyfrifai'r ysgol gymaint ym mywyd y wlad y pryd hwnnw ag a wna heddyw,—ac yfory yn arbennig. Golygai'r capel a'r eglwys lawer mwy mewn cymhar-iaeth, a gellid ymddiried iddynt adfer cyd-bwysedd bywyd, os amharai'r tipyn ysgol ryw ychydig arno. (b) Ac yr oedd mwyafrif mawr y bobl mewn rhyw berthynas â'r eglwysi ac o dan eu dylanwad. Ni ddeuthai'r giwed Seisnig ddigrefydd i'r trefi a'r gweithfeydd eto. (c) Rheswm dyfnach a mwy parhaol oedd yr angen am ddiogelu rhyddid a gwirfoddolrwydd yn yr holl fywyd crefyddol. Anodd oedd gweled, ac nid oedd neb a ddangosai, pa fodd y gellid diogelu rhuddyn moesol crefydd os dysgid hi dan orfod ac ar draul y llywodraeth. Pleidwyr pennaf addysg grefyddol yn yr ysgol oedd Eglwyswyr, ac nid oedd arnynt hwy lawer o ofal am wirfoddolrwydd fel y cyfryw. (d) Ni ddyfeisiodd neb y pryd hwnnw, na hyd heddyw, gynllun i roddi addysg grefyddol yn yr Ysgolion Gwladol a gwneuthur cyfiawnder manwl ar yr un pryd â phob enwad a phlaid. Bodlon, a dywedyd y lleiaf, yw Eglwys Loegr ar lenwi'r wlad o ysgolion a ddysgai ei chyfundrefn grefyddol hi, heb bryderu am y cam a olygai hynny i bawb y tu allan i'w chyfundrefn. A gall y Pabydd a'r Eglwyswr efallai daflu'r bêl yn ol at yr Ymneilltuwr a fodlona ar addysg gydweiddol â'i gyfundrefn yntau. Ni welai'r Gwirfoddolwyr ffordd yn y byd i gael addysg grefyddol yn ysgolion y wladwriaeth heb aberthu gwirfoddolrwydd a chyfiawnder, ac os felly mewn gwirionedd y mae, yr oedd y Gwirfoddolwyr yn iawn. Ni all unrhyw gyfundrefn na moddion addysgol wneuthur iawn am aberthu pethau o werth moesol mor hanfodol a rhyddid, gwirfoddolrwydd a chyfiawnder. Ond tybed a aeth effeithiau'r pechod gwreiddiol mor ddwfn i gyfansoddiad cymdeithas a bod rhaid dewis rhwng dau werth moesol mor hanfodol a rhyddid a chyfiawnder ar y naill law, a diwylliant ysbrydol cyfan ar y llaw arall, ac aberthu'r naill er mwyn y llall ?

V.

Magwyd yr ysgrifennydd yn nhraddodiadau'r Gwirfoddolwyr ac mewn ysgolion lle na sonnid am grefydd fel y cyfryw—er nad oeddynt yn ddigrefydd, oblegid gwnai dynion cydwybodol waith da ynddynt. Parcha'r tadau a theimla rym y rhesymau a'u harweiniodd i gau dysgeidiaeth grefyddol allan o'r ysgolion gwladol. Ond gyda mwy o ystyriaeth a phrofiad ym myd addysg, ac yn arbennig yn wyneb y cyfnewidiadau a'r dadblygiadau mawr a chyflym sydd yn taenu rhwydwaith yr ysgolion a'r colegau dros holl fywyd y werin, cred fod egwyddorion addysgol y tadau eu hunain yn gofyn am ail-ystyried eu cymhwysiad a'u sylweddoliad yng nghyfundrefn addysg y wlad. Cofier mai prif safbwynt wreiddiol y tadau oedd mai crefydd a Beibl oedd pennaf peth addysg. O'u hanfodd y goddefasant rwygo corff byw addysg yn ddau ysgerbwd rhag gosod crefydd o dan reolaeth ac ar gynhaliaeth y llywodraeth. Rhodder ei le i bwyslais newydd gwybodaeth ddiweddar ar unololiaeth organaidd meddwl, ysbryd, bywyd a diwylliant dyn. Ystyrier y camre bras a gymer y wladwriaeth, heb neb yn gwarafun iddi, i feddiannu amser, nerth a moddion addysg yr ieuanc. "*We are all Socialists now*," ebe Syr William Harcourt genhedlaeth yn ol. Druan ohono! beth a ddywedai ef amdanom heddyw ac yfory? Rhaid addef hefyd nad yw'n bosibl, fel ffaith ymarferol, cau allan yn llwyr Feibl a chrefydd o unrhyw ysgol na choleg os na chyfyngir hwy i rifyddiaeth a gwyddoniaeth—addysg beiriannol a materol. Fel y daw addysg yn fwy hanesyddol, llenyddol a *humanistic*, rhaid i wybodaeth grefyddol wrth fwy o le ynddi. Pwy a all ddysgu llên Cymru i blant, fel y dylid ei dysgu, a chau allan bob cyfeiriad at Feibl a chrefydd? Caniatawyd rhywfaint o le i'r Beibl yng nghynlluniau'r holl Ysgolion Canol a sefydlwyd o dan ddeddf 1889. Ac nid oes nemor awdurdod addysg yng Nghymru yn awr na thâl rywfath o deyrnged i grefydd yn yr ysgolion elfennol. Y mae hyd yn oed yr Athro Joseph Jones a Chyngor Sir Frycheiniog yn fodlon i ddysgu pob crefydd ond y grefydd Gristnogol yn y Colegau Cenedlaethol, a'r Hen Destament hefyd, ond cau allan y Testament Newydd! Bymtheng mlynedd yn ol cyhoeddodd y diweddar Barch. Lewis James, Brynbank, lyfryn bychan

ar "Hanes Addysg Elfennol yn Neheudir Cymru." Gŵr oedd ef a wnaeth wasanaeth mawr i addysg a chrefydd, a'r olaf o'r tadau a ymladdodd frwydr gwirfoddoliaeth. Yn niwedd ei lyfryn apelia am adael addysg grefyddol y plant i ofal y rhieni, yr Ysgol Sul a'r Eglwys, ond ychwanega: "Ni wna hyn yr ysgol ddyddiol mewn modd yn y byd yn anghrefyddol a di-dduw. Lle y mae'r athro yn ddyn crefyddol, bydd ei ysgol felly mewn tôn ac ymarferiad, os nad mewn defodau a dogmatau ffurfiol, a chyfrif awyrgylch ac esiampl fwy tuag at ffurfio cymeriad plentyn na defodau ffurfiol a brawddegau diystyr." Yn hollol felly, ond os disgwylir i'r athro gynyrchu awyrgylch a chymeriadau Cristnogol, pahan y gwaherddir iddo ddefnyddio'r cyfrwng goreu i'w amcan? Oblegid nid oes amheuaeth nad y Beibl, o'i iawn ddefnyddio, yw'r cyfrwng goreu oll, nid i ddysgu defodau a dogmatau, ond i ddiwyllio meddwl ac ysbryd dyn a phlentyn i'w pwrpas pennaf. Ar hyn cytuna pob addysgwr o unrhyw bwys yn y byd Cristnogol. Y gwir yw fod y safbwynt secularaidd wedi ei roddi i fyny yng Nghymru, ac os myn neb edliw anghysondeb i Ymneilltuwyr o herwydd hynny, dangosed pa fodd y gellir cael addysg o gwbl a chau allan ohoni yn llwyr a chyson bob elfen ysbrydol. Yn y cyfamser gwaith mwy buddiol i arweinwyr crefydd ac addysg fydd wynebu'r sefyllfa a grea'r ffeithiau a nodwyd uchod. Os yw Beibl ac addysg grefyddol i gael lle o gwbl, ni ddylent ddyfod i mewn yn llechwraidd, anymwybodol a rhywsut rywfodd. Y mae arnom angen clirio'n meddwl a'n cydwybod ar yr holl fater. Os yw'r Beibl i gael ei ddysgu o gwbl, dylid darparu yn hollol agored, cyhoeddus a thrylwyr iddo gael ei ddysgu yn y ffordd oreu. A dylai'r athrawon a'i dysg gael o leiaf gystal disgyblaeth yn ei gynnwys ag mewn unrhyw bwnc arall yn eu cwrs paratoi. Geilw ffydd y tadau arnom i ail-ystyried ai ni ellir cyfuno eto yng nghyfundrefn addysg y wlad fyddlondeb i egwyddorion rhyddid a chyfiawnder mewn bywyd gwladol a sicrhau'r diwylliant ysbrydol cyfan a geisient hwy ar y dechreu. Ac y mae gennym ddigon o ffydd yn natur dyn a chymdeithas ac yn yr Hwn a'u creodd i gredu na raid dewis rhwng dau beth mor hanfodol, ac aberthu'r naill er mwyn y llall. Ond addefwn nad hawdd yw troi'r ffydd yn olwg.

VI.

Esgorodd y gwrthdarawiad ymddangosiadol rhwng gwirfoddolrwydd a diwylliant ar systemau addysg a phleidiau croes i'w gilydd, a chasglodd teimladau gelymol o gylch y rheiny nad yw'n hawdd eu diffodd. Taflwyd meddiannau a buddiannau gwahanol ddosbarthiadau i'r glorian gan y naill blaid a'r llall nes poethi'r ddadl, ac ymhyfrydodd gwleidyddion i gadw'r cawl i ferwi er mwyn coginio'u gwledd eu hunain ynddo. Gellir rhannu pawb sydd o ddifrif a phopeth sydd o sylwedd yn y ddadl i bedwar dosbarth: (1) Y Catholigiaid (yn Eglwys Rufain ac Eglwys Loegr) a gred fod addysg yn hanfodol grefyddol, ac mai'r Eglwys yn unig a all gyfrannu addysg, a deffiniant yr Eglwys yn nhermau dogmatau, defodau a swyddogaethau arbennig. (2) Y Seculariaid a wrthyd grefydd yn gyfangwbl, ac yn naturiol gan hynny a omedd iddi ddim lle mewn addysg. (3) Y Gwirfoddolwyr na fynnant i'r llywodraeth gael dim a wnelo hi â chrefydd, ac am hynny a gais gyfyngu addysg grefyddol i sefydliadau gwirfoddol annibynnol ar y llywodraeth. (4) Y Beiblwyr, os caniateir yr enw, oblegid er mai hwn yw'r dosbarth lluosocaf o lawer yng Nghymru, nid yw mor hawdd rhoddi enw arno na deffinio'i safle. Credwn fod corff mawr y werin, yn Eglwyswyr, Ymneilltuwyr ac eraill, o reddf neu argyhoeddiad mwy neu lai amhenodol, am addysg grefyddol yn yr ysgolion. Wrth hynny golygant ddysgu'r Beibl yn effeithiol gan athrawon arferol yr ysgolion, *pan fodlonant i wneuthur hynny*. Ni phoenir mwyafrif y dosbarth hwn gan orfanylwch am hawliau cydwybod, a therfynau'r llywodraeth a dogmatau pendant a'r cyffelyb, ac nid oes ganddynt lawer o amynedd at y bobl a bwysleisia'r fath bethau. Ond ni ellir anwybyddu'r dosbarthiadau eraill. Y mae'r Catholigiaid a'r Seculariaid yn gryfach o lawer na'u nifer am y gwyddant yn lled dda eu meddyliau eu hunain, ac o'u safbwynt hwy y mae eu systemau yn gyfan a chyson. Ond y mae pob un ohonynt yn hollol groes i'w gilydd ac yn anghymodlon â phob system arall. A yw'n bosibl i'r holl safbwyntiau hyn gyd fod mewn un gyfundrefn addysg, a chynyrchu diwylliant ysbrydol gweddol gyfan i'r werin? Y ffaith gyntaf i'w hwynebu yw eu bod yma yn awr, ac na ellir dileu yr un o honynt ond trwy

ddatblygiad ym meddwl ac ysbryd pobl. Yn ail, ni ellir sylweddoli unrhyw gyfundrefn berffaith na hollol gyson mewn byd a thrwy ddynion amherffaith. Y goreu a ellir ei wneuthur yw mynd "rhagom at berffeithrwydd." Yn drydydd, camgymeriad yw ceisio cysondeb ar linellau un egwyddor, bydded honno cystal ag y bo hi, a'i dilyn i'r pen draw, ac esgeuluso egwyddorion eraill. Er rhagored yw rhyddid a gwirfoddolrwydd, diwerth a fyddent *in vacuo*. Rhyddid i wneuthur pethau sy'n werthfawr, ac nid rhyddid i wrthod a gwrthwynebu. Rhaid i wirfoddolrwydd "gadw ei einioes trwy ei cholli" mor bell a chaniatau lle i bob gwerth moesol arall gydfyw ag ef. Yn bedwerydd, na obeithied neb mewn cymdeithas gymysg gael popeth a fyn a phopeth a gred ef sydd yn iawn. Ni chaiff y Catholigwr byth mwy osod ei ddogma anffaeledig ar yr holl wlad, ac fe erys y Secularydd yn "llef un yn gweiddi yn y diffeithwch." Cymer ganrifoedd cyn y trefna cymdeithas ei holl fywyd ar yr egwyddor wirfoddol, ac nid ar unwaith y llwydda'r sawl a gred mewn Beibl agored yn unig i berswadio pawb i fyw ar ei fwyd ef.

Ar y seiliau hyn credwn (1) y gallai corff y bobl yng Nghymru gytuno â'i gilydd ar gynllun i osod y Beibl ac addysg grefyddol yng nghalon cyfundrefn addysg y wlad. Galwer arweinwyr crefydd ac addysg at ei gilydd i olrhain a chwilio allan bob posibilrwydd deddfau ac adnoddau addysg y wlad i fyny hyd at ddeddf addysg 1918 a threfniadau newydd y Brifysgol. Chwilied y gwrthbleidiau am bob troedfedd o dir cyffredin sydd rhyngddynt ac adeilader cyntedd cyffredin teml addysg a diwylliant ar hwnnw. Ond na orfoder neb, na phlentyn yn groes i ewyllys ei rieni nac athro yn groes i'w gred ei hunan, i fyw yn y cyntedd cyffredin. Ac na wahardder iddynt ychwaith y cyfle goreu i fyw eu bywyd priodol eu hunain. (2) Rhaid gadael rhywfaint o gyfle o fewn terfynau ymarferol i'r Catholigwr a'r Secularydd gael ysgolion arbennig iddynt eu hunain, nid am y credwn ynddynt, ond er mwyn parchu rhyddid ac argyhoeddiad pobl eraill hyd y mae hynny yn bosibl. Ni bydd un anhawster i adael i'r Gwirfoddolwr gael ei ystafell arbennig yn ol ei ddymuniad ar ei gost ei hun. Efallai y gwrthwyneba dalu treth at gynnal cyfundrefnau pobl eraill, ond cyfrifed

hi yn dreth am gael byw mewn cymdeithas mor gymysg, amrywiol a diddorol a Chenedl y Cymry heddyw.

(3) A fydd byw yr esgyrn hyn? Dibynna hynny ar ddiwylliedd a grym sêl pawb ohonom dros yr egwyddor wirfoddol. Ni olyga'r cynllun a awgrymir yma lai o wirfoddolrwydd nag a ofynnai'r tadau ond llawer mwy, eithr gofynnir am dano o fewn cyfundrefn addysg y wlad, ac nid y tuallan iddi yn unig. Yn wir bydd cymaint a mwy nag erioed o angen ymdrechion ewyllysgar y teulu a'r eglwys i lywio, argyhoeddi ac achub dynion ar eu tir eu hunain. Ond y peth newydd sydd arnom eisiau ei sylweddoli yw fod yn rhaid i'r wladwriaeth a'i chfyndrefn addysg, er mwyn byw a llwyddo i ddiwyllio enaid cenedl, gael eu hysbrydoli, eu llywio a'u gyrru gan ewyllys rydd ac iach mewn undeb â meddwl goleu a chalon lân. Llywodraeth ddrwg a syniadau cam am berthynas llywodraeth a chymdeithas a arweiniodd y tadau Ymneilltuol i geisio cyfyngu gwirfoddolrwydd y tuallan i drefniadau a gweithrediadau'r llywodraeth. Perigl Sosialaeth y dyfodol fydd creu peirianwaith marw a lethra gymdeithas, os na ddefnydd cymdeithas i roi grym ei hewyllys foesol ei hunan yn y peiriant. Ychydig o ewyllys a llai na hynny o foesoldeb sydd gan lywodraeth. Rhaid i'r werin ddarparu'r rheiny at bob angen. Gosodai gwerin effro ei delw a'i hysbryd ei hunan ar unrhyw gynllun addysg. Dyna ddylem ni ei wneuthur yn awr yng Nghymru. Diau y bydd raid i'r llywodraeth gasglu'r dreth addysg am gyfnod hir eto. Ond mynned Cymru reolaeth ei haddysg i'w dwylaw ei hunan. Mwy na hynny, mynned pob ardal greu a datblygu ei hysgol i fod yn gyfrwng mynegiad a diwylliant ei bywyd priodol ei hunan. Na roddwn i fyny o flaen anhawster y broblem, ac na oddefwn i'w chaledi ein hamddifadu o elfennau gwerthfawr y bywyd llawn a gwir. Dyma gyfle'r Gwirfoddolwr i sicrhau eu lle i holl elfennau diwylliant o fewn y gyfundrefn addysg, a gwrthweithio unrhyw ddylanwad gwenwynig a all fod yn nawddogaeth y llywodraeth; a pho rymusaf y gweithia, cyntaf oll y gwawria'r "mil blynnyddoedd" pan ddiflanna pob llywodraeth o flaen cynganedd ewyllys rydd ac unol y gymdeithas berffaith.

Bangor.

T. REES.

RHYS GOCH AP RHICCERT

I LENORION Cymru yn y bedwaredd ganrif ar bymtheg nid oedd odid berson mwy diddorol na Rhys Goch ap Rhiccert ap Einion ap Collwyn o Dir Iarll. Iddynt hwy yr oedd y farddoniaeth a ymddangosodd o dan ei enw yn yr *Iolo MSS.* yn 1848 yn profi fod cerddi nwyfus ac ysgeifn i serch ieuencid ac i natur yn perthyn i gyfnod ymhell y tu hwnt i ddydd Dafydd ap Gwilym, ac felly nid oedd yr olaf ond dynwardwr bardd a fu byw ym Morgannwg ddwy ganrif o'i flaen. Er i Thomas Stephens geisio dangos mai yn y bedwaredd ganrif ar ddeg y blodeuai Rhys Goch, ac i'r Prifathro J. H. Davies, M.A., brofi nad Rhys Goch oedd awdur y canïadau sydd yn yr *Iolo MSS.*, eto fe crys cymaint o ramant o gylch ei enw fel y myn rhai gredu yn wyneb popeth mai ef yw tîd cerddi rhamant a serch, a blaenredegdydd Dafydd ap Gwilym.

Yn wir, nid oes dim yn fwy o ddirgelwch yn ein llenyddiaeth nag enw Rhys Goch ap Rhiccert—neu'n hytrach, ei enw fel bardd. Y mae'n sicr na wyddai'r Dr. Davies ddim amdano, nac un o'r lleill a fu'n crynhoi rhestri o enwau'r beirdd yn yr ail ganrif ar bymtheg a'r ddeunawfed. Ni cheir ei enw yn rhestr Thomas Richards Llangrallo, yn niwedd ei eiriadur, er ei fod yn byw yng nghanol gwlad lle y gellid meddwl y buasai ei enw yn rhan o draddodiad llenyddol y dalaith. Y tro cyntaf iddo gael ei restru fel bardd oedd yn y *Cambrian Biography* a gyhoeddwyd gan y Dr. Pughe yn 1803, lle y dywedir ar dud. 306 :—

Rhys Goch ab Rhiccert ab Einion ab Collwyn, an eminent poet of Coetty in Glamorgan, who flourished from about A.D. 1140 to 1170, and of whose compositions there are many preserved. His grandfather was the notable Einion, who brought the Normans into Glamorgan.

Ceir rhywbeth i'r un cyfeiriad gan Robert Williams yn ei *Biographical Sketch* (1836), ac y mae'n ddiameu mai o lyfr Pughe y cafodd Williams ei wybodaeth. Yna cawn gyfeiriad ato yn "Rhagddarweiniad" Taliesin Williams (Ab Iolo) i *Gyfrinach y Beirdd* (1829), lle y dywed (tud. xi.) :—

Mae son, mewn hen lytrau casgiedig ac ysgrilennedig gann Feidd a Dysgedigion Cadeiriau Morgannwg a Thir Iarll am ddosparth Rhys Goch ap Rhiccart, dosparth Ieuan Fawr ap y Dewlith, (1170)

Yna yn 1848 cyhoeddwyd yr *Iolo MSS.* ac yno y cafodd y Cymry'r olwg gyntaf ar waith Rhys Goch, oherwydd o dud. 228 i 251 fe geir ugain cân â'i enw wrth odre pob un, a dywedir mai Iolo Morganwg a'u cafodd mewn ysgriflyfr oedd ym meddiant Siôn Bradford. Flwyddyn wedi hynny (1849) ymddangosodd *Literature of the Kymry* gan Thomas Stephens, ac ynddo ceir y feirniadaeth gyntaf ar waith tybiedig Rhys Goch. Gwelodd Stephens fod y dyddiad 1140 oedd yn yr *Iolo MSS.* (tud. 229) yn un hollol anghywir, gan ddiweddared diwyg y cerddi. Ceisiodd ef leoli Rhys Goch yn y bedwaredd ganrif ar ddeg. Ni wnaeth Gweirydd ap Rhys yn ei *Hanes Llenyddiaeth Gymreig*, namyn ail-adrodd rhesymau Stephens a cheisio dangos fod rhyw fath ar gynghanedd yng ngherddi Rhys. Yna yn 1902 taflwyd ffrwd o oleuni newydd ar y cwestiwn yn *Hen Ganiadau Serch*, trydedd gyfrol Cymdeithas Llên Cymru, a gynnwysai ragymadrodd a ysgrifenasai'r Prifathro J. H. Davies. Dangosodd ef nad oedd enw Rhys Goch fel bardd yn yr un llawysgrif, ac mai camgymryd a wnaeth Stephens wrth wneuthur Rhys Goch yn dad i Rys Lwyd ap Rhys ap Rhiccert, a thybied mai'r un bardd oedd yr olaf â Rhys Brydydd o Lanharan, tad Rhisiart ap Rhys. Yna dywed iddo ddarganfod pump o'r caniadau a briodolid i Rys Goch, mewn diwyg ac orgraff tra gwahanol, mewn llawysgrif o'r unfed ganrif ar bymtheg a'r ail ar bymtheg, ac heb un sôn am Rys Goch nac am yr un bardd arall. Salsbriaid y Rhug oedd perchenogion y llawysgrif ar y cychwyn, ond daeth i feddiant Cymrodorion Llundain, ac yn awr y mae yn yr Amgueddfa Brydeinig lle y gelwir hi *Additional Manuscript* 14,974. Pump o ganiadau Rhys (Rhif 1, 2, 3, 13 a 20) sydd ar gael ynddi, ond y mae'n eglur, o'u cymharu â'r copi sydd yn yr *Iolo MSS.* iddynt gael eu cyfnewid a'u "diwygio" cyn cael eu hargraffu yno, gan rywun neu'i gilydd. Daw ef i'r casgliad nad Rhys Goch yw awdur y cerddi, a chwalwyd am byth yr ystori amdano fel blaenredegdydd Dafydd ap Gwilym. Yn wir, dangoswyd mai Llywelyn ap Hwlcyn (neu Hywel) o Fôn yw awdur un o'r caniadau yn ol llawysgrif Llundain, bod

rhai o ganiadau tybiedig Rhys Goch wedi eu hysgrifennu yn yr un llaw, a bod llawer o debygrwydd rhyngddynt. Cryfha Mr. Ifor Williams, M.A., ddadl y Prifathro Davies trwy awgrymu mai'r un oedd Llywelyn â Llelo Llwyd, awdur dwy arall o'r caneuon yn *Add. MS.* 14,974. Camgymerth rhywun y Llywelyn ap Hwlcyn yma am Lywelyn ap Hywel ap Ieuan ap Gronw, bardd a flagurai ym Morgannwg tua chanol y bymthegfed ganrif, ond ni chydwedda'r caniadau nwyfus hyn â'r ysbryd trist a phruddglwyfus a welir yng nghywyddau'r bardd o Lantrisant. Disgybl i Siôn Cent oedd ef. Tybiais unwaith mai Iolo a gyfnewidiodd Lywelyn ap Hwlcyn yn Llywelyn ap Hywel ap Ieuan ap Gronw, ond, o archwilio *Add. MS.* 14,974, y mae'n eglur fod y camgymeriad yn myned yn ol i ddechreu'r ail ganrif ar bymtheg, oherwydd ysgrifennwyd enw'r olaf gan rywun yn y cyfnod hwnnw wrth odre un o'r caneuon. Beth bynnag am hynny, nid oes amheuaeth nad Llywelyn ap Hwlcyn o Fôn, neu Llelo Llwyd yw awdur amryw o'r caniadau hyn.

Ar ol yr amser hwnnw, y cyfraniad pwysicaf at y ddadl yw erthygl Mr. Ifor Williams, M.A., yn nhrydedd Gyfrol y *BEIRNIAD* (1913), tud. 230—244, yn cadarnhau rhesymau'r Prifathro Davies. Dengys yn eglur oddiar brofion ieithyddol na fedrai caniadau tybiedig Rhys Goch fod yn hŷn na chwarter olaf yr unfed ganrif ar bymtheg. Dyry enghreifftiau i ddangos mai dynwared Dafydd ap Gwilym a wnaeth yr awdur trwy gymryd un o gywyddau'r olaf a'i ail-bobi yn y mesur cwndid. Dengys hefyd iddo ddynwared tipyn ar gywyddau Tomas Prys o Blas Iolyn.

Ond fe erys problemau dyrys heb eu datrys. Os pump o'r caniadau sydd yn *Add. MS.* 14,974, ymha fodd y mae cyfrif am y pymtheg cerdd arall sydd yn yr *Iolo MSS.*? Ym mha fodd y cysylltwyd enw Rhys Goch ap Rhiccert ap Einion ap Collwyn o Dir Iarll â hwynt, a phaham na fuasai sôn amdano fel bardd cyn 1803? Ac ymhellach, paham yr ymddengys y cerddi mewn orgraff a diwyg mor ddiweddar? Ac ym mha le y mae llyfr Siôn Bradford? Hyd yn hyn erys y problemau yma heb eu datrys.

Gan mai o lawysgrifau Iolo Morganwg y codwyd y caniadau gan Ab Iolo, y lle tebycaf i gael esboniad ar y cwestiynau uchod oedd ymhlith y llawysgrifau hynny. O'u harchwilio, cefais yn Llanofor

C 40 gasgliad o "Gwndidau Deheubarth" yn cynnwys gwaith Dafydd o'r Nant, Hopcin y Gweydd o Fargam, Siencyn Lygad Rhawlin ac eraill, a chaniadau tybiedig Rhys Goch ap Rhiccert. O dud. 421—454 ceir yr ugain cân a gododd Ab Iolo i'r *Iolo MSS.*, ac y maent yno bron yn union fel yr argraffwyd hwy, ag eithrio rhyw fân wahaniaethau a ddengys nad oedd Ab Iolo yn gopiwr rhy ofalus. Ar dud. 421, uwchben y gân gyntaf, y mae'r nodiad "Llyfr John Bradford" wedi ei ysgrifennu mewn amser diweddarach, ond ni ddywed am y lleill o ba lyfr y tynnodd hwy. Mae'n debyg mai Llyfr Siôn Bradford oedd yn ei feddwl am y rhai hynny, ond ni cheir ganddo yr un sylw i gadarnhau gosodiad Ab Iolo yn ei nodyn ar odre tud. 228 o'r *Iolo MSS.* Rhaid cofio nad cyfres ar ei phen ei hun mo ganiadau Rhys Goch, namyn rhan o "Gwndidau Deheubarth."

Ond ymhellach ymlaen yn Llanofor C 40, deawn o hyd i ffaith arwyddocaol dros ben sydd yn taflu goleuni newydd ar hanes y caniadau hyn. Ymhlith cyfres o "Hen Garolau a gasglwyd yng Ngwynedd," fe gawn y caniadau sydd yn llawysgrif Salsbriaid y Rhug, a gyhoeddwyd yn *Hen Ganiadau Serch*. Cynnwys y rhai hyn wreiddiol y pum cân a briodolid i Rys Goch ar sail dybiedig Llyfr Siôn Bradford. Yn Llanofor C 40 td. 587 ceir gwreiddiol Rhif 2 yr *Iolo MSS* "Cân i Wallt Merch." Ar dud. 579 ceir gwreiddiol Rhif 3 "Carol Serch,"—"Claf wyf o serch annerch Anni." Ar dud. 583 ceir gwreiddiol Rhif 13 "Carol i ddanfôn Merch i Rufain,"—"Cyrchu'r Cowrsi mynd i garu." Ar dud. 585 ceir gwreiddiol Rhif 20 "Carol mawl Merch,"—"Deuliw blodeu Meinion aeleu." Nid oes gopi o wreiddiol Rhif 1 yn Llanofor C 40, ond ymhlith cyfres gyffelyb o "Garolau a gasglwyd yng Ngwynedd" yn Llanofor C 73, fe geir Rhif 1 yn ogystal â'r pedair cân arall. Yr unig wahaniaeth rhwng y rhai uchod â'r copi a gafodd y Prifathro J. H. Davies yn *Add. MS 14,974* ydyw fod y rhain mewn orgraff ddiweddar. Gellir nodi un gwahaniaeth arall rhwng copi Llanofor C 40 ag un Llanofor C 73, sef nad oes teitlau i'r cerddi yn yr ysgriflyfr olaf. Gwelir felly fod Iolo Morganwg yn gwybod am y pum cân a geid mewn ysgriflyfr yn y gogledd, heb enw Rhys Goch na neb arall wrthynt, ac iddo eu copïo pan oedd ar un o'i deithiau

trwy Wynedd. Y mae'n amhosibl penderfynu hyd sicrwydd o ba lawysgrif y cododd Iolo hwy, ond, od oedd llawysgrif Llundain ymhlith ysgriflyfrau Dafydd Jones o Drefriw yng Nghaer Rhun yn 1799, y mae'n sicr bron mai'r pryd hynny yr ysgrifennodd hwy yn ei lyfr ei hun.

Gadawn y mater hwn am ychydig yn awr, a chwiliwn y cerddi eu hunain. Wedi eu darllen drosodd lawer gwaith deuthum i deimlo imi weled yr un cyffyrddiadau, yr un hoffymadroddion a'r un grefft lenyddol o'r blaen. Yr oedd y nodau yn ddigamsyniol. A pho fwyaf y darllener hwy, cryfaf y tyf y syniad mai'r un gŵr a'u hysgrifennodd ag a gyfansoddodd y cywyddau a ychwanegwyd at waith Dafydd ap Gwilym yn 1789, ag a ysgrifennodd y "penillion cynnrych" yng *Ngbyfrinach y Beirdd* a'r cerddi rhydd ysgeifn a nwyfus a briodolir i Dafydd o'r Nant a Dafydd Nicholas o Aberpergwm, ac a gyfansoddodd y cywyddau sydd yn llawysgrifau Llanofor â'r nodyn "Iorwerth Gwilym a'i cant" o danynt. Wrth gwrs, â pump o'r cerddi yn ôl i'r ail ganrif ar bymtheg (Rhif 1, 2, 3, 13 a 20), ond o gymharu'r cerddi fel yr argraffwyd hwy yn *Hen Ganiadau Serch* â'r copi y dywed Iolo iddo ei dynnu o Lyfr Siôn Bradford, gwelir ar unwaith i'r pump hyn gael eu trwsio a'u "diwygio" gan rywun. Nid oes eisieu manylu ar y pwynt hwn oherwydd medr yr hwn a fynno gymharu'r gwahanol ddarlleniadau yn *Hen Ganiadau Serch*, ond dylid sylwi fod yr hyn a ychwanegwyd atynt yn arwain yr un nodau â'r pymtheg cân nas ceir yn unman ond yn Llanofor C 40 a'r *Iolo MSS*.

I ddangos hyn, rhaid inni gymryd, yn gyntaf, eiriau a geir yng nghaniadau tybiedig Rhys Goch, nas gwelir yn unman ond yng ngwaith Iolo Morganwg, a geiriau a brawddegau a dull ymadroddion a gafodd yng ngweithiau'r hen feirdd ac a ddefnyddiodd fel ceffylau pren yn ei waith ei hun. Cymerwn yn gyntaf y gair *ernych*. Dangoswyd o'r blaen mai dyma un o hoff-eiriau Iolo. Ceir ef yn nhrydedd gân Rhys Goch (td. 231 o'r *Iolo MSS*), "Gaeaf yw arnaf *ernych* Dybryd." Dyma un o gerddi llawysgrif Llundain, ond nid yw'r llinell hon yn y copi hwnnw. Dyma'n sicr ôl y "trws-iwr." Cawn y gair *mandes* gan Rys Goch ar dud. 232, 233, 241 a 242. Dyma un arall o eiriau Iolo fel y dengys y llinellau canlynol

o'i eiddo, "*Mandes* hoyw yn ffloyw a fflwch," "diffoddde y *mandes* mwyn," a "*Mandes* sy'n curo'r mwynnder." Ceir y gair *Melyndes* hefyd yng ngherddi Rhys Goch (td. 244), a chymharer ef a *Gwynndes* Iolo, "gwelais fun deg hoen golau y *gwynndes*." *Irnwyf* yw un arall o eiriau Iolo, a cheir ef yng ngherddi Rhys Goch ar dud. 235, 237, 239, 241 a 249. Gair arall yw *irwen* yn yr ymadrodd *dyn irwen* (td. 251). Y mae Iolo'n hoff iawn o'r gair hwn fel y dengys y llinellau "*Irwen* a gaf Euron gu," ac "Euron a gaf *irwen* gu," ac yng nghywydd ffug D.G. "Arall sy'n chwenych *irwen*" (td. 502 o'r Arg.). Cymerer eto'r gair *ornais* a geir ar dud. 249 o'r *Iolo MSS.* Ni welais hwn oddieithr yno ac yn un o Gywyddau'r Ychwanegiad "*Ornais* yn curo arnaf" (td. 500). Gair arall yw *fflawr* a geir ar dud. 243 "*fflawr* blodau." Ni welais hwn chwaith oddieithr yno ac yn un o gywyddau Iolo, yn y llinell "per ydyw'r *fflawr* pur odiaeth." Cymerer y gair *porfeldir* (*Iolo MSS.*, td. 234). Dyma air nas ceir yn yr hen eiriaduron. Ni wyr Richards yn 1753 ddim amdano na Walters yn 1794 wrth gyfieithu *grazier*. Ond y mae gan y Dr. Pughe lawer o ffurfiau fel *porfel*, *porfelu*, *porfelawg*, a dyfynna'r ddihareb "Cell *porvelwr* ei vuarth." Od yw'r ddihareb hon yn hen profai nad gair diweddar mohono, ond yng nghasgliad y Dr. Davies yn y *Myfyrian Archaiology* (Cyf. iii., td. 151) "Cell *bavodwr* ei vuarth" ydyw. Credaf mai gair diweddar iawn yw, ac mai Iolo Morganwg a'i rhoddde i Pughe. Ceir ef mewn un lle arall sef mewn cân sydd yn Llanofer C 12 "Cân y Porfelwr," a dywedir ar y godre mai Hywel Llwyd o Lancarfan yw'r awdur. Ond nid Hywel Llwyd na neb arall o'i gyfnod a wnaeth y gân, fel y prawf yr aml-gywiro a'r geiriau, ond Iolo Morganwg ei hun. Cyfeiriais at gywydd a briodolir i Hywel Llwyd gan Iolo lle y mae'n gyrru'r fwyalchen i Forgannwg, wrth ymdrin â Chywyddau'r Ychwanegiad, ac nid oes un amheuaeth am hwnnw hefyd nad yr un gŵr yw'r awdur. Ar gyfer td. 97 o *Hopkiniaid Morganwg* ceir darlun o dudalen o un o lawysgrifau Iolo Morganwg, ac y mae'n sôn am Lewis Hopcin yn dal tyddyn "peth dan ar a pheth yn *borfeldir*" (er mai *portbdir* y darllenir ef ar waelod td. 97). Atega hyn y gosodiad mai gair Iolo ydyw. Ymadrodd arall yw o *gylchon* a geir yng ngherddi Rhys Goch (td. 244). Ceir yr ymadrodd hwn

byth a beunydd yn y cania dau tlysion sydd yn cael eu priodoli i Forgan Pywel, Lewis William, William Llywelyn a Hopcin Twm Philip yn Llanofor C 12 a C 40. Ceir dwy gân gan Rys Brydydd o Dir Iarll yn Llanofor C 18 ac ynddynt hwy hefyd fe geir yr ymadrodd *ogylchon*. Ond y mae profion mewnol yn y cania dau uchod i gyd yn dangos mai gwaith yr un awdur ydynt, ac mai Iolo yw'r awdur hwnnw. Argraffwyd cân Hopcin Twm Philip yn *Hopciniaid Morganwg*, td. 153—4, a gwelir yr ymadrodd *o gylchon* ar dud. 154. Ceir hefyd yn y cania dau sydd ar enw Rhys Goch eiriau fel *meinais, meinael, meingan* a *meinwar*—geiriau sy'n digwydd beunydd yng nghywyddau Iolo. Cymerer yr ymadrodd *lliw kann*, a geir ar dud. 229, 245, a *ne kann*, td. 247. Dyna un o hoff ymadroddion Iolo Morganwg, megis yn y llinellau “ni chaiff *lliw'r can* ei hannerch.” “Huda *lliw'r kann* i lannerch,” a “*Ne kann* a'r cyfan i'm cof,” ac yng nghywydd ffug D.G. (td. 507 o'r Arg.) “Cawn sedd *liw can* i'n syddyn.” Ymadrodd arall yw *lliw'r binon* (td. 249) ac *eiliw binon* (td. 233). Ceir ef yn fynych gan Iolo megis yn y llinellau “hynaws yw cerdd *lliw'r binon*,” “hir einioes it *liw'r binon*,” “Y ddol honn *bryd binon haf*.” Yng nghân dybiedig Hopcin Twm Philip (*Hopciniaid Morganwg*, td. 154) ceir yr ymadrodd *nith binon*. Ymadrodd tebyg yw *lliw'r haf* a geir ar dud. 233, 250, ac y mae'n digwydd yn fynych yng nghywyddau Iolo, “Gwna'r galon am honn *liw haf*,” a “*lliw'r haf* hyglodaf gleudeg.” Cymerer eto'r gair *gloywyn* (td. 241). Ni wn a geir *gloywyn* yn unlle arall namyn yng nghywydd Iolo “Y gwanwyn *gloywyn* a gwlydd,” ac y mae'n sicr nad yw namyn gair gwneuthur Iolo—y diweddiad yn wedi ei ychwanegu at *gloyw*.

Cymerer eto'r gair *clôs* (lluosog *closydd*). Ceir ef ddwywaith ar dud. 228, ond *glwiswudd* a *glaswudd* ydyw yn llawysgrif Llun-dain ac nid *closydd*. Felly y mae'n sicr fod y “trwsiwr” yn hoff o'r gair. Ceir ef yn aml iawn yng nghywyddau Iolo yn yr ymadrodd *gleision glosydd*, ac yng nghywyddau ffug D.G. ceir *closydd* (td. 525 o'r Arg.) a *Clos* (td. 506), a gelwir y chweched cywydd yn “Gwydd i'r Clôs.” Gair arall yw *clas*. Cyfnewidiwyd *plas* y gwreiddiol yn *clas* ar dud. 228. Hoff iawn yw Iolo o'r gair yn y cysylltiad yma fel y dengys cywyddau ffug D.G.: *clas* (td. 505), a *clasgell* (td.

506). Yna cymerer y gair *parlas*, gair na wyddai Richards ddim amdano. Ceir ef yng nghaniadau tybiedig Rhys Goch ar dud. 228, 229 a 241. Dyma eto un o hoff eiriau Iolo, megis yn y llinell “Perlais yw mewn *parlas* werdd.” Ceir ef yng nghywyddau ffug D.G.: “Perlawr *parlas*, mewn glas glog” (td. 524 o’r Arg.) Un arall o hoff eiriau Iolo yw *tonn* yn meddwl *maes* neu *wyneb y ddaear*. Ceir ef yng nghaniadau Rhys Goch, td. 230, 234, 235 a 247. Yng nghywyddau a’cherddi rhydd Iolo digwydd yn fynych iawn, megis yn y llinellau “a’r bugail draw’n teithiau *tonn*,” a “deg Euron *ar donn* lle del.” Arfer arall gan Iolo yw galw ei ferch “fy myd,” megis yn y llinellau “Yw mwyth gusanau fy *myd*” ac yng nghywyddau ffug D.G., “Y *myd* wen, mi yw dy wr” (td. 156 o’r Arg.), a “Y *myd* yw’r man hyfryd hardd” (td. 506). Ceir ef yng nghaniadau tybiedig Rhys Goch ar dud. 234 ddwywaith. Hoff iawn yw Iolo hefyd o’r ddeuair *ffwyr* a *tres*, y cyntaf yn golygu ‘niwed’ a’r ail ‘helbul’ neu ‘boen.’ Ceir hwy ganddo mewn llinellau fel “a *ffwyr* du’n cymysgu myr,” “Rhewin a *ffwyr* yn ei ffonn,” “Yn troi’n nyristod y *tres*,” a “mewn pwll aflan trigfan *tres*.” Ceir hwynt yng nghaniadau Rhys Goch td. 248 a 241. Gair arall hoff iawn gan Iolo yw *ffraw* fel y dangoswyd wrth ymdrin â’i gywyddau cynnar, a cheir ef yng nghaniadau Rhys Goch td. 246, “lliw od *ffraw*.”

Yna deawn at y geiriau cyfansawdd. Ceir yng nghaniadau Rhys Goch lawer iawn o eiriau yn dechreu â’r ansoddair *boyw*, megis *boywfardd* (td. 228, 240, 241), *boywgoeth* (td. 230), *boywliw* (td. 231), *boywfun* (td. 235), *boywfron* (td. 228), *boywdeg* (td. 238), *boywlaur* (td. 242), a *boywne* (td. 244). Y mae’r geiriau yma’n lluosog iawn yng nghywyddau Iolo, megis “neu’r heulwen ddis-glaer *boywliw*,” “is *boywne* min rhosynwedd,” “A haf yn hudaw *boywfun*,” “Rhyfig it’ garu *boywfun*” (y ddau olaf o gywydd ffug D.G. td. 136, 137 o’r Arg.), “at *boywddyn* hynod wiwddoeth” a “*boywloer* ddoeth lliw alaw’r ddol.” Hawdd fuasai chwyddo’r rhestr. Yng nghaniadau Rhys Goch ceir hefyd y geiriau cyfansawdd *coedgell* (tud. 240), a *gwyddgell* (td. 244), geiriau y ceir eu tebig dro ar ol tro yng nghywyddau Iolo, megis “is pabell *iesingell* serch,” “ni mŷn *nythgell* mewn noethgoed” (Cywydd ffug D.G.

td. 519), "pand deuwell ein *noddgell* ni" (y ffurf gynharaf ar y llinell "Gwell yma yw'n noddfa ni," D.G. td. 157 o'r Arg.), a *clasgell* yng nghywydd ffug D.G., td. 506 o'r Arg., "*Clasgell* dan dew-frig glasgoed." Ceir y ffurfiau *celgoed*, *coedgel* ac eraill gan Iolo. Ffurf arall sydd yng nghaniadau tybiedig Rhys Goch yw *coedkwyn* (td. 234), a cheir ef yn aml iawn gan Iolo, "yn fwyn i'm *coedkwyn*, i'm caid," "a bu fwyn y *coedkwyn* cel," a "Gwawdlais mwyalch ar *goedkwyn*" (td. 503, Arg. D.G.). Ceir hefyd eiriau cyfansawdd yng nghaniadau Rhys Goch, megis *irnwyf*, y sylwyd arno eisoes a *gwiwnwyf* (td. 240). Ceir *gwiwnwyf* gan Iolo yn y llinell "a gweunydd yn llawn *gwiwnwyf*," a'r ffurfiau *galarnwyf* a *bynwyf* ac yng *Ngbyfrinach y Beirdd y gair iselnyf* (td. 117). Ar dud. 245 o'r *Iolo MSS.* fe geir hefyd y geiriau cyfansawdd nodweddiadol, *gwanfardd* a *canfardd*. Ni wn a welir yr olaf onid yno, ac yng nghaniadau Iolo. Gwelir *gwanfardd* ganddo mewn llinellau megis "Ynfyd yw'th amcan *wanfardd*," ac "wyd wenferch gwel dy *wanfardd*." Ceir ef unwaith yng *Ngbyfrinach y Beirdd* ar dud. 52 "Cur *Gwanfardd* yn caru Gwenferch." Cawn *canfardd* yn un o gywyddau Iolo "A gwynfyd a'm gwnai'n *ganfardd*." Ceir hefyd yng nghaniadau tybiedig Rhys Goch eiriau eraill fel *blagurlawn* (td. 241), *mwynserch* (td. 233), *meinfalch* (td. 233), *ceinfun* (td. 242), *iesinfalch* (td. 242), *awengoeth* (td. 245), *ceinddyn* (td. 249), *gwieildwif* (td. 241), a *gwiwoer* (td. 249), a gellid dyfynnu llinellau yn cynnwys geiriau cyfansawdd cyffelyb o gywyddau Iolo, petai gofod yn caniatau. Arweinia'r ffurfiau *glasdardd* (td. 243), *taendardd* (td. 246) ac *attardd* (td. 236) ein meddwl ar unwaith at ffurfiau fel *gwyrandardd*, *bydardd*, *llawndardd*, *brenbindardd*, *ffrwythlon-dardd*, *egindardd*, ac eraill sydd yn britho cywyddau Iolo. Digwydd y gair *taendardd* yn yr ymadrodd *Taendardd tonndyrch*, ac y mae gan Iolo ymadrodd tebyg iawn iddo yn un o'i gywyddau,—“Lle cyrch y *tondyrch tyndwrdd*.”

Dengys camgymeriadau mewn iaith a chystrawen, a ffurfiau ffug-hynafol hefyd y cysylltiad sydd rhwng caniadau tybiedig Rhys Goch a chywyddau Iolo. Ar dud. 232 o'r *Iolo MSS.* lle y denfyn Rhys Goch yr adar yn llateion at ferch, ceir y ffurf *saethes* yn y llinell "E'm *saethes* honn." Yr oedd *-es* yn hen ddiweddiad i'r trydydd person unigol yn yr amser gorffennol, pan fai'r llafariad

yn y sillaf o'r blaen yn -o- neu -oë-, megis *rhoddes* ac *oeres*. Ni wn a oes un eithriad i'r rheol hon ond *gweles*, a geir mewn rhai hen lawysgrifau yn lle *gwelas*. Ond pan fynnai Iolo ffugio hynafiaeth rhoddaï'r hen ddiweddiad yma i bron bob berf, beth bynnag fai'r llafariad flaenorol. Gwelir ef yn *a dawes* (o *tewi*) yn ei farwnad i Lewys Hopcin (*Hopciniaid Morganwg*, td. 362). Yn ei ysgrifeniadau diweddar lle y myn ffugio ysgrifau i gadarnhau dosbarth Morganwg, yr Orsedd a phethau eraill, cawn lu o'r ffurfiau ffug-hynafol yma, sydd yn ein hatgoffau o fref yr asyn yng nghroen y llew. Cymerer *Barddas* (Ab Ithel, Cyf. I.), td. 16, a cheir y ffurfiau *tarddes*, *dealles*, a thud. 20 *clywes*. Yn Rhol Cof a Chyfrif (*Iolo MSS.*, td. 46) ysgrifennwyd ffurf cyn hacred ac mor amhosibl â *cadarnbaes*. Ysgrifennai hefyd y ffurf *eaws* (am *eos*), fel y dengys y llinell hon o'i gywydd i'r bore, "*Eaws* yw'r unig awen," a cheir yr un ffurf ar dud. 245 o'r *Iolo MSS.*, "*Ai* goslef maws nawcan eaws." Ysgrifennai hefyd y ffurf hynafol *yman* fel y dengys un o gywyddau ffug D.G., td. 504, "*Ac yman*, cyd bo gwanwyn," ac y mae'r un ffurf yng nghaniadau Rhys Goch (td. 236), "*Yn* arail can ym caid *yman*." Cawn *rhy* o flaen berf amryw weithiau yng ngwaith Rhys, megis *rhygenais*, td. 242, a gwelir yr un peth yng ngwaith Iolo, megis yn un o gywyddau ffug D.G., td. 509, *rhywnaethoedd*. Ar dud. 248 o'r *Iolo MSS.* ceir y gair *nycha*, yn y llinell "*Nycha* uwch benn gwr aflawen." Cymharer hyn â thud. 135 o waith D.G. lle y ceir y llinell "*Nycha* clywn gog liosog lais," Y mae caniadau tybiedig Rhys yn llawn hefyd o ymadroddion a ffurfiau fel *am doddyw* (td. 237), *ni'm daw* (td. 246), *ni'm bydd* (td. 251), *a'n dyfu* (td. 242), ac fe hoffa Iolo'r ymadrodd a'r ffurfiau fel y dengys yr enghreifftiau canlynol, "*ni'm daw* gwall am friallu," "*Gwan* feddwl fab dwl *a'm daw*," a "*Cwyn* cur *a'n dyfu* cyn cael," Yng nghân ffug Hopcin Twm Philip (*Hopciniaid Morganwg*, td. 153) hefyd fe geir yr ymadrodd "*Bur am dothyw*, gwae fi ferch." Nid yn aml y gwelir *mau* (neu *tau*) ar ol enw oni byddo y neu yr o flaen yr enw, megis "*y ddyn* *fau*." Ond digwydd lawer gwaith yng nghaniadau Rhys Goch, megis "*fau* rieingerdd" (td. 244), a "*ar ben dyn* *fau*" (td. 243), a hefyd yng nghywyddau Iolo, megis yn y rhai a briodolodd i D.G., "*Ifor mau*, nifer a'i mawl" (td. 521), "*Dwg* hyn yn falch, *fwyalch* *fau*" (td. 522), a "*Ei* gwelir fyth, *deg lawr* *fau*" (td. 524).

Cymerwn yn nesaf wahanol ymadroddion a geir yng nghaniadau Rhys Goch ac yng nghywyddau Iolo—ymadroddion y gwnaeth Iolo geffylau pren ohonynt. Hoff iawn yw ganddo'r ymadrodd *ar lawr* megis yn y llinellau "*Ar lawr bro*, llyna dro drwg," "yn llonydd *ar lawr lleini*." Gwelir hwn yng nghaniadau Rhys Goch yn yr ymadroddion *ar lawr bryniau* (td. 241), *ar lawr dyffryn* (td. 244), ac "*ar lawr llannerch*" (td. 236). Arall yw *ar glawr*, a gwelir ef yng ngwaith Iolo bron ym mhob cywydd yn yr ymadrodd *ar glawr gwlad*. Yng nghaniadau Rhys Goch ceir ef ar dud. 247, "Ac *ar glawr maes* Glas dwf hirllaes." Pe caniatâi gofod gellid ymdrin â'r fath ymadroddion â *miniaw cusanau* (td. 242), *yn nyddiau nwyf* (td. 249), *gweini gwawd* (td. 249), *ym min coedllwyn* (td. 234), a *cerdd o'm pen* (td. 232), *can o'm pen* (td. 239)—ymadroddion sydd yn nodweddiadol o arddull Iolo.

Gwelir hefyd llinellau yng nghaniadau tybiedig Rhys Goch a geir yng nghywyddau Iolo. Ar dud. 240 o'r *Iolo MSS.* ceir y llinell *Ag ni chawn dal am hir ofal* (linell nas ceir yng ngwreiddiol y gân), ac yng nghywyddau Iolo cawn y llinellau "A chael tal am ofalon," a "Rhoddaï dal am ofalon." Ar dud. 243 o'r *Iolo MSS.* cawn y llinellau :—

Tra phery'r haf aml y cyrchaf
I goedwyn ir gyda meinir

ac ar dud. 244

Af i iys dail dan bleth gwial
Yr hafddydd hir gyda meinir.

Nid yw'r llinellau hyn namyn ail-bobiad o gwpled Iolo yn ei gywydd cynnar :—

trwy'r haf y rhodïaf yn rhydd
Gyda bun i goed beunydd.

Ar dud. 249 o'r *Iolo MSS.* ceir y llinell "Ai ddirfawr boen ni dderfydd." Gwelir llawer llinell debyg yng ngwaith Iolo fel y gwelwyd wrth ymdrin â Chywyddau'r Ychwanegiad (megis "Darfu'r ieuengctyd dirfawr," (td. 529 o'r Arg.). Ar yr un tudalen y mae'r llinell "Holl waith fy nghalon *sôn serch*." Ceir llinellau tebyg

gan Iolo, megis yng nghywydd ffug D.G., “Minnau i'm tôn yn son serch,” td. 135 o'r Arg. Ar dud. 236 o'r *Iolo MSS.* y mae'r llinell “Deall na chof ni cheir ynof,” ac fe'n hatgoffa ar unwaith o'r llinell a geir yn ail gywydd yr Ychwanegiad, “Heb gof heb ynof enaid” (td. 499), a rhai tebyg yng nghywyddau cynnar Iolo. Ar dud. 231 o'r *Iolo MSS.* y mae'r llinell “Ym o fin alaeth am f'anwylyd” (ychwanegiad yw'r llinell hon fel yr un o'i blaen i'r gân fel y ceir hi yn llawysgrif Llundain). Y mae'r un llinell ddwywaith beth bynnag yng nghywyddau Iolo, megis yn y cwpled :—

Heb ir fron a hon o hyd
Yn alaeth am f'anwylyd

Ac yn olaf cymharer diwedd y ddeunawfed gân (Cân Eiddig), td. 248 “Am a wnaeth ef,” etc., â diwedd y cywydd a briodolodd i Ddafydd ap Gwilym lle y mae'n siarad â'r gôg ac yn dywedyd wrth orffen “Am a genaist i'm gwanu,” etc. (td. 137 o'r Arg.), a gwelir y tebygrwydd ar unwaith.

Wedi ceisio dangos y tebygrwydd mawr sydd rhwng caniadau tybiedig Rhys Goch a chywyddau Iolo Morganwg, casglwn y ffeithiau sydd gennym ynglŷn â'r caniadau hyn ynghyd. Seiliwyd pump ohonynt ar rai a geir mewn llawysgrif a berthyn i'r unfed ganrif ar bymtheg, a dechreu'r ail ar bymtheg. Gwyddai Iolo am y caniadau hyn ac fe'u copiodd. Gwyddai hefyd mai llawysgrif o Wynedd oedd oherwydd mewn casgliad o “Garolau a gasglwyd yng Ngwynedd” y ceir hwy. Nid oes sôn am y pymtheg cân arall yno. Yna yn Llanofer C 40, td. 421—454 ceir yr ugain cân bron yn union fel yr argraffwyd hwy yn yr *Iolo MSS.* yn 1848. Mewn amser diweddarach ysgrifennodd uwchben y gân gyntaf “Llyfr John Bradford.” Ond fe welsom wrth ymdrin â Chywyddau'r Ychwanegiad ba faint o goel i roddi ar Iolo pan sonio am lyfrau Siôn Bradford : felly, pan gawn fod y pymtheg cân nas ceir yn llawysgrif Llundain, yn ogystal â'r ychwanegiadau at y pump eraill yn meddu llinellau sydd yn union yr un fath â rhai Iolo, yn meddu geiriau nas ceir ond yng ngwaith Iolo, a'r un camgymeriadau mewn gramadeg, ac yn dangos y bardd yn marchogaeth yr un ceffylau pren, arweinir ein meddwl yn naturiol at yr un casgliad ag y

deuthom iddo wrth ymdrin â Chywyddau'r Ychwanegiad, sef mai Iolo ei hun yw'r awdur. Ceisiodd ddynwared Dafydd ap Gwilym, ac yna haeru i'r bardd hwnnw dderbyn ei ysbrydiaeth o ganiadau Rhys Goch yn union fel y gwnaeth â Chyfraith Hywel Dda wrth wneuthur Trioedd Dyfnwal Moelmud. Cawn enghraifft dda o hyn yn y bedwaredd gân ar bymtheg (td. 248) Cân y Dieilrhyw, yr hon sydd ar fesur cywydd. Petai'n ddilys buasai'r cywydd hynaf yn y Gymraeg. Ond, heblaw'r profion ieithyddol yr ymdriniwyd â hwy eisioes, y mae un cwpled o'r gân wedi ei gymryd o waith Dafydd ap Gwilym. Dechreu fel hyn :

Tripheth ni cheir ei heilryw
Grymialog, serchog a syw.

Ceir y cwpled hwn yng Nghywydd y Wrach gan Ddafydd (td. 318 o'r Arg.) lle y mae'r llinell gyntaf o'r cwpled yn darllen "Tri pheth ni bydd eu heilryw," ac y mae'n sicr mai gweu cywydd ogyrch y cwpled hwn a wnaeth Iolo, yn union fel y gwnaeth â rhai o Gywyddau'r Ychwanegiad.¹

Ategir y gosodiad yna gan amryw ffeithiau. Yn gyntaf y mae darnau o ganiadau tybiedig Rhys Goch yma a thraw ar hyd ei lawysgrifau mewn diwyg lled wahanol i'r hon a wisgant yn yr *Iolo MSS.* Yn Llanofar C36, td. 185 y mae penillion o Gân y Gwynt (Rhif xvii., td. 246—7 o'r *Iolo MSS.*), nas ceir yn y copi argraffedig. Dyma un pennill :—

Rhodd Duw ym myd
Rhad yr ysbryd
Treiglydd ar hyd
Oes ysgyryd
Cryf gyrhaeddyd
Craff ei ergyd.

Yn Llanofar C 70, td. 232—3, cawn Gân yr Anhun (Rhif xiii, *Iolo MSS.*, td. 235—6), wedi ei hysgrifennu â phensel ar gefn hysbyslen

¹Wedi imi sgrifennu'r nodiadau uchod, tynnwyd fy sylw gan y Parch.T. Shankland, M.A., at lyfr Mr. J. Glyn Davies, *Welsh Metrics* (London 1911), lle yr ymdrinir â chywydd tybiedig Rhys Goch (td. 66—68). Ar ol ei ddadansoddi daw Mr. Davies i'r casgliad mai rhywun mewn cyfnod diweddar a weodd gywydd ogyrch ychydig o linellau a gawsai yng ngwaith hên feirdd, gan geisio fugio hynafiaeth.

am ryw lyfr, ac y mae'n dra gwahanol i'r copi argraffedig. Ceir llinellau wedi eu hysgrifennu ar gwrr y ddalen, a threfn y llinellau wedi eu newid. Dyma fel y mae'n dechreu :—

Oer yw fy nghwyn am ddyn addwyn
 Porffor ei gwisg lwybrau difrig
 Amdani 'ddwyf dan loes irnwyf
 Hoywliw gwynfrig ton am gerrig
 Hoffais ei gwedd haul rhianedd.

Buddiol fuasai rhoi'r gân fel ag y mae, onibae am feithder yr erthygl eisioes. Cymharer diwedd y gân yn yr *Iolo MSS.* â'r llinellau canlynol (sef y diwedd) :—

hed di'r eos yn nyfnder nos
 dangos i honn Ias fy nghalon
 Ac am wenfun maint yw'm anhun
 wylaw'n heli mawr am deni.

Y mae llawer o linellau yn y copi sydd yn yr *Iolo MSS* nas ceir yn Llanofar C 70, ac y mae'r ffaith hon, ynghyd â'r llinellau sydd ar gwrr y ddalen, a'r amrywio sydd rhwng y ddau gopi yn cadarnhau'r gosodiad a roddais uchod, sef mai Iolo yw'r awdur a'r trws-iwr.

Ond, meddir, a chaniatau i Iolo drwsio caniadau a gasglwyd yng Ngwynedd, ac iddo gyfansoddi pymtheg cân arall, a dywedyd mai Rhys Goch ap Rhiccert oedd yr awdur, beth oedd ei amcan? Gwaith anodd iawn ydyw datrys amcanion a bwriadau gŵr fel Iolo, ond nid oes llawer o amheuaeth beth oedd ei amcan wrth briodoli caniadau i Rys Goch ap Rhiccert.

Er mwyn dangos fod traddodiad llenyddol cryf yn Nhir Iarll yn yr oesoedd canol, a bod yr hyn a alwai yn "Gadair Tir Iarll" yn flodeuog mewn cyfnod mor fore, buddiol fuasai dangos barddoniaeth beirdd y "Gadair" y pryd hynny. Ofer oedd iddo edrych amdani ymhlith cynyrchion y Gogynfeirdd, oherwydd ychydig iawn ohonynt hwy a hanoedd o'r Deheu. Yn yr argyfwng hwn, haerodd i "Gadair Tir Iarll" gynyrchu dau fardd o fri yn y cyfnod hwnnw, sef Rhys Goch ap Rhiccert ab Einion ap Collwyn, gŵr y gwelodd ei enw fel ŵyr i'r pennaeth Einion ap Collwyn ac un o hynafiaid teulu athrylithgar Rhys Brydydd o Lanharan, yn y

llyfrau achau (gweler y *Report on Welsh MSS*, Cyfr. I, Rhan ii, td. 992), ac Ieuan Fawr ap y Diwlith, gŵr ni welais ei enw yn unman ond yn ysgrifau Iolo. Casglodd oddiwrth y ffaith i Einion ap Collwyn fyw yn yr unfed ganrif ar ddeg mai tua 1140 y blagurai Rhys Goch. Nid yw'n bosibl penderfynu hyd sicrwydd beth a wnaeth iddo ddewis Rhys Goch, oni welodd i lawer o feirdd ddwyn yr enw hwnnw, a'i fod yn un o hynafiaid Rhys Brydydd, Gwilym Tew, Rhisiart ap Rhys, Lewis Morgannwg a Thwm Ifan Prys. Felly dyma ŵr na wyddai neb ddim amdano namyn ei fod yn ŵyr i Einion ap Collwyn yn cael ei anfarwoli fel bardd, trwy ddichell, dros chwe chan mlynedd wedi iddo farw. Ffrwyth dychymyg Iolo, am a wn i, ydyw enw Ieuan Fawr ap y Diwlith, ac amserwyd ef tua 1160—1180, gan i Iolo ei wneuthur yn fab maeth i Rys Goch yn y chwedl farddonol a welir ar dud. 88 o'r *Iolo MSS*.

Ond pa fath ar farddoniaeth y buasai Rhys Goch yn debig o'i chyfansoddi? Tybiai Iolo, fel y dengys ei aml draethodau ar farddoniaeth Cymru mai o Iwerddon a Llychlyn y cafodd y Gogledd ei hysbrydiaeth trwy Ruffydd ap Cynan; a myn i'r Deheu gadw'r hyn a eilw'n *primitive school*, sef ysgol Taliesin a'r Cynfeirdd. Canai'r ysgol hon yn yr hen "gysefin fesurau," meddai ef, sef mesurau Morgannwg, a dyna ddyry gyfrif am fesurau Rhys Goch. Tybiai i'r Normaniaid wrth sefydlu ym Morgannwg ddyfod â dylanwad y Trwbadwriaid gyda hwy, ac felly i ysgol Rhamant ddechreu yno tua dechreu'r ddeuddegfed ganrif. Dyna a ddyry gyfrif am ddull Rhys Goch o ganu. I ddangos hyn, dyfynnwn rai pethau o blith llawysgrifau Iolo. Dywed yn Llanofar C 21, td. 134:—

About 1130 flourished *Rhys Goch ap Riccart ap Einion ap Collwyn*, in Glamorgan. he for the most part, if not wholly, retained the metres and manner of the older schools. but in his poems we find a cast of gallantry which had not before been to any considerable degree admitted into the Welsh Poetry, at least as far as can be judged now from what remains of our old Poetry. in this Poet's Sentiments and manner we find something of the manner of the *Provençal Troubadours*. the *Norman Barons* who had settled in Glamorgan were those who opened the way for this new cast in Poetry. their Castles or Courts were the Gates thro' which it entered into Wales. *be this as it may*, we about this period observe a remarkable change (td. 135) in the subjects and turns of sentiments in our Poetry. in the works of

Rhys Goch ap Riccart the clear dawn of this new manner appears, which in a century and a half afterwards brightened into the bright summer's noon of *Dafydd ap Gwilym*. Thus founded by *Rhys Goch ap Riccart* and beautifully superstructed by *Dafydd ap Gwilym*, we see a new school established in the *Silurian district of Wales*, differing greatly from such as preceded it but much more congenial to human nature in its civilized state. This school must now be considered as distinct from all others, and treated of as such.

A thro arall dywed (Llanofor C 36, td. 246) :

I once thought that the antiquity of many pieces of Rhys Goch ap Rhiccart could not be admitted, but I think otherwise now especially as we find the same things in Taliesin.

A thro arall (Llanofor C 30, td. 121) dywed :

Rhys Goch was a grandson of Einion and lived at the time when the Provençal literature was in the height of its glory. he was doubtless acquainted with it.

Y mae'n anhygoel bron y medrai dyn ysgrifennu yn y modd yna am bethau o'i waith ei hun, ond fel y dywedwyd o'r blaen, problem mewn eneideg yw Iolo Morganwg. Beth bynnag am hynny, credaf fod yn y dyfyniadau uchod allwedd i esbonio dirgelwch canïadau Rhys Goch. Mynnai Iolo sefydlu ysgol o feirdd ym Morgannwg yn yr oesoedd canol, a gwneuthur Dafydd ap Gwilym yn binacl traddodiad yr ysgol honno. Ac odid nad i ategu hawl Morgannwg i Ddafydd y cyfansoddwyd Cywyddau'r Ychwanegiad.

Credaf felly ei bod yn eglur mai Iolo a wnaeth Rys Goch ap Rhiccart yn fardd, ac mai ef yw awdur pymtheg o'r canïadau a thrwsiwr y gweddi, ac na fu ym meddiant Siôn Bradford erioed y llyfr y sonnir amdano yn yr *Iolo MSS*. Rhaid inni roddi Rhys Goch ap Rhiccart ab Einon ap Collwyn yn ol i'w le cysefin yn y llyfrau achau, o'r lle y cyfodwyd ef gan Iolo, dros gan mlynedd yn ol, i chware ei ran yn hanes llenyddol Morgannwg fel y mynnai Iolo i'r hanes hwnnw fod.

GRIFFITH J. WILLIAMS.

Y RHAGOLWG NEWYDD YNG
NGHYMRU

I.

MYNYCH y dywedir ein bod yn sefyll ar drothwy cyfnod newydd yn hanes y byd. Yr ydym wedi byw trwy'r pum mlynedd mwyaf terfysglyd a difaol a welodd y byd erioed. Bellach fe adferwyd heddwch i'r gwledydd. Y mae gennym amser i anadlu, ac i ystyried pa le y safwn. Cyhoeddwyd ar bob llaw yn ystod y rhyfel fod byd newydd wrth y drws, ac yn awr yr ydym yn disgwyl yn eiddgar amdano. Byd *newydd* fydd yn ddiameu; ond y cwestiwn yw, pa un ai gwell ai gwaeth na'r hen fyd fydd yr un newydd? Mae'n rhy gynnar i ateb. Safwn heddyw yn y cyflwr ansicr y cyfeiria Matthew Arnold ato:

Wandering between two worlds, one dead,
The other powerless to be born.

Eithr hyn sydd yn sicr, ni ddaw'r byd yn well o angenrheidrwydd natur, ac ni ddaw'n well chwaith o ddamwain neu lwc dda. Ni ddaw'n well ond yn unig o'n gwirfodd ni, a thrwy lafur egnïol a dyfalbarhaus. Nid wrth gwhwfan gwialen y swynwr y daw'r ddaear newydd, ond trwy gydweithrediad egnïol llu o bobl o ewyllys da.

Ond nid â'r *byd* newydd y mae a fynnwyf yn hyn o lith, ond â *Chymru* newydd. Diameu fod Cymru hefyd yn wynebu cyfnod newydd. Pa fodd y mae Cymru newydd i fod yn Gymru well?

Daw un anhawster i gwrdd â ni ar drothwy ein ymholiad, sef a ellir tynnu ffin bellach rhwng y byd a Chymru? Mewn pob ystyr heblaw'r un ddaearyddol, y mae'r byd wedi dyfod i Gymru a Chymru wedi mynd i'r byd. Nid *Wales for the Welsh* yw hi mwyach, ond *Wales for the world, a the world for Wales*. Yr oedd y clawdd terfyn yn cael ei wastatau'n gyflym cyn y rhyfel, ond prysurwyd y gwaith yn fawr gan y rhyfel. Ni pharchai y rhyfel na ffin na

chlawdd, eithr megis rhyferthwy llifeiriol ysgubai bopeth o'i flaen yn ddidrugaredd. Er gwaethaf gwrthglawdd y "Monroe Doctrine" methodd yr Unol Daleithiau â chadw'r byd-ryferthwy allan; pa faint mwy Cymru?

Bu amser pan oedd Cymru megis ynys fechan yng nghanol y cefnfor, a gwrthglawdd effeithiol rhyngddi â thonnau'r môr mawr o'i chwmpas. Yr oedd yn byw yaddi ei hun ac iddi ei hun, heb deimlo nemor ddim oddiwrth fyd-ddylanwadau. Prin yr oedd cenedl o diwylliant cyfartal yn dibynnu cymaint â hi ar ei hadnoddau cynhenid a'i thraddodiadau brodorol ei hun. Ond yn ystod dyweder yr hanner can mlynedd diweddaf, daeth dylanwadau cryffion i mewn i'n gwlad â'u tuedd i ddinistrio canolfur y gwahaniaeth,—megis addysg, masnach, datblygiadau gweithfaol, dylanwad treiddiol y wasg Seisnig, &c. Llifodd byd-donnau dros ein bywyd cenedlaethol gan oresgyn y gwrthgloddiau.

Mantais fu hyn ar lawer ystyr. Yr oedd eisiau ein tynnu allan o'n culni plwyfol a thaleithiol ac ehangu ein gorwelion. Y mae gennym hawl i oreu'r byd, a'r byd hawl i'n goreu ninnau. A mwyach y mae geiriau'r hen fardd Lladin yn wir am ein cenedl, "nid oes dim dynol yn estronol i mi." A'r cwestiwn yw, A oes mwyach y fath beth a rhagolwg (*outlook*) nodweddiadol Gymreig ar bethau? Er gwaethaf yr hyn a ddywedwyd uchod atebaf yn ddibetrus, Oes. Y mae yna safbwynt Gymreig o edrych ar bethau, y mae yna'r fath beth a diwylliant Gymreig, awyrgylch Gymreig, problemau Gymreig. Nid oes neb (er enghraifft) a fu yng Nghorwen yn yr Eisteddfod Genedlaethol eleni a wad hyn.

Ni all Cymru *wadu* ei gorffennol na'i hanianawd heb werthu ei henaidd ei hun. "Pa leshad i *genedl* os ennill yr holl fyd a cholli ei henaidd ei hun? Neu pa beth a rydd *enedl* yn gyfnewid am ei henaidd?" Mae i Gymru ei nodweddion meddylegol, ei sefydliadau, ei hiaith, ei llenyddiaeth, ei diwylliant, ei chrefydd,—mewn gair y mae yna'r fath beth a rhagolwg Gymreig ar bethau. Ac wrth groesawu'r byd-ddylanwadau, y mae arnom heddyw eisiau gwroldeb i fod yn ffyddlon i ni 'n hunain. "To thine own self be true." Felly y gwnawn ein cyfraniad goreu i drysorfa'r cenhedloedd.

Eithr ni olyga hyn fod yn wasaidd i'r gorffennol. Ni ellir gwrthsefyll llanw cyfnewidiadau, ac ni ddylid. Y mae argoelion fod meddwl a bywyd Cymru yn myned o dan gyfnewidiadau pwysig yn ystod y dyddiau hyn. Nid yn unig y mae yna ragolwg Gymreig ar bethau, ond y mae'r rhagolwg heddyw yn *newydd* mewn llawer ystyr. Nid wyf yn honni gallu deall nac esbonio cyfrinach datblygiad cenedl. Ond fe gynnwys pob datblygiad ddwy egwyddor, sef (1) parhad (*continuity*) ac (2) cyfnewidiad. Y mae parhad heb gyfnewidiad yn beth diffrwyth a marw; y mae cyfnewidiad heb barhad yn golygu colli holl enillion profiad y gorffennol. Rhaid i'r cyfnewidiadau yn hanes person a chenedl fod yn dyfiant bywydol o'r gorffennol. Rhaid i'r newydd fachu yn yr hen, neu ynteu ni fydd gennym na hen na newydd eithr rhyw dryblith afluniaidd a gwag.

Yn awr yr oedd goreu gorffennol Cymru yn troi o gylch tri math ar ddiwylliant. (1) Diwylliant crefyddol, yn canoli yn y bregeth, yr Ysgol Sul, a'r Seiat. (2) Diwylliant llenyddol a cherddorol, yn canoli yn yr Eisteddfod, y cyfarfod cystadleuol, a'r cyfarfod llenyddol. (3) Diwylliant gwleidyddol, yn derbyn ei ysbrydiaeth oddi wrth bersonau fel Hiraethog, S.R., Henry Richard, Tom Ellis. Ac wrth edrych ymlaen i gyfeiriad Cymru newydd, ni ellir fforddio cefnu ar y pethau hyn. Ni ddylid ceisio myned y tu ol iddynt na'u hanwybyddu fel pe na baent wedi bod. Rhaid cymryd y pethau hyn yn ganiataol ac adeiladu arnynt. Nid diogelu'r llythyren ond yr ysbryd, nid y corff ond yr enaid a gorfforwyd ynddo. Rhaid cyfaddasu'r pethau uchod ar gyfer gofynion newydd y cyfnod newydd, ond yn y cyfaddasiad gofaler peidio ag aberthu ysbryd y peth byw oedd ynddynt.

II.

Eithr pa beth sydd yn *newydd* yn y rhagolwg Gymreig heddyw? Pa beth neu bethau newydd a ddaeth i mewn i roi ffurf wahanol i'r meddwl Gymreig o'i gymharu â'r hyn ydoedd gynt? Ni allaf obeithio ateb y cwestiwn hwn yn llawn a dihysbyddol. Cyfyngaf fy hun i un arwedd ar yr ysbryd newydd sydd yn ein gwlad, sef y peth anneffiniol ac amlweddog hwnnw yr anturiaf ei alw (o ddiffyg

enw gwell) yn *ysbryd gwrthryfel*. Gwir nad yng Nghymru'n unig y ceir hwn. Y mae fel llanw mawr yn gorlifo holl wledydd gwareiddiad,—rhyw aflonyddwch ac anniddigrwydd, rhyw ysbryd beirniadu a chondemnio a gwrthdystio, ysbryd gwrthryfel yn erbyn pob awdurdod y sydd, yn erbyn pob safon a gydnabuwyd o'r blaen fel yn ddigonol a therfynol. Daeth y llanw hwn i mewn i Gymru hefyd. Yn bersonol yr wyf yn barhaus yn dyfod i gyffyrddiad â'r ysbryd hwn, yn arbennig ymhlith ein pobl ieuainc feddylgar ac effro. A chyda llaw, os ydym am ddeall arwyddion yr amserau rhaid inni astudio'r ieuainc. Os ydym am weled yr ysbryd newydd, nid yn yr hen na hyd yn oed y canol oed y gwelwn ef oreu, ond yn y bobl ieuainc effro, fyw, feddylgar yng nghyfnod y dadeni rhwng nwyfiant anghyfrifol y plentyn a sadrwydd sefydlog y canol oed. Ac anturiaf ddywedyd mai un o nodweddion ein cyfnod yw ysbryd gwrthryfel yr ieuanc yn erbyn yr hen. Ceir mynegiant cryno o hyn yn y llinellau hynny yng nghân angerddol yr Athro W. J. Gruffydd sy'n dwyn y pennawd "*Litani*."

Rhag gwranddo ar dwyllodrus air
Hen ddynion wedi oeri'u gwaed,
 D'erlidwyr Di,
 Crist, gwared ni.

Mae'r bywyd ieuanc heddyw yn gomedd cymryd ei lywodraethu gan "hen ddynion wedi oeri'u gwaed." A mentraf ddywedyd mai dyma un o arwyddion goreu ein cyfnod. Dyna sydd o dan yr ysbryd hwn,—bywyd ieuanc yn mynnu ei hawl i'w fynegi ei hun yn ei ffordd ei hun, yn lle mewn ffurfiau gosodedig, caeth,—bywyd yn mynnu edrych ar y cyfanfyd â llygad ffres heb ei ddallu gan draddodiad na rhagfarn. Dyma amod y posibilrwydd o gynnydd. Y mae'n gorwedd yn yr ysbryd hwn rym creadigol o'r math mwyaf gwerthfawr, ond gofalu ei droi o fod yn rhywbeth nacaol a dinistriol yn unig i fod yn rhywbeth cadarnhaol ac adeiladol hefyd. Y mae eisiau ei ddisgyblu a'i gyfarwyddo gan ddoethineb a gwybodaeth, rhag dirywio ohono yn benrhyddid ac anarchiaeth noeth.

Mae'r ysbryd gwrthryfel y cyfeiriaf ato yn ei fynegi ei hun mewn dwy ffordd yn arbennig, sef (1) gwrthryfel cymdeithasol, (2) gwrthryfel crefyddol.

(1) Ceir yn ein gwlad heddyw raddau helaeth o ysbryd *gwrthryfel cymdeithasol*. Ceir hwn yn gryf yn y rhannau gweithfaol o Gymru, ond dylifa'n brysur i'r rhannau gwledig hefyd. Edrychir ar Forgannwg yn arbennig fel "storm centre" gwrthryfel yn yr ystyr hon. Mynegiant ydyw o ddeffroad meibion llafur i'w hawliau, yn codi o'r ymgais i roi pris uwch ar bersonoliaeth. Gwrthdystiad ydyw yn erbyn peirianyddiaeth galed, greulon, ddi-deimlad y gyfundrefn ddiwydiannol, sy'n gwneuthur popeth yn is-raddol i'r diben o droi allan *nwyddau* er mwyn elw, yn hytrach nac amcanu troi allan *eneidiau* llawn yn gallu mwynhau prydferthwch y byd a goludoedd meddyliol a moesol bywyd. Cyfyd personoliaeth dyn yn erbyn y gyfundrefn sydd yn edrych arno yn unig fel olwyn ym mheiriant mawr diwydiant, y gyfundrefn sy'n edrych ar ddynion fel "dwylo" ac nid fel eneidiau. Credaf mai syniad uwch am hawliau a gwerth dyn sy'n gorwedd o dan y gwrthryfel cymdeithasol. Teimlad dyfnaf pob calon ydyw,—

I am the master of my fate,
The captain of my soul.

Ond y perigl o sôn a meddwl cymaint am "iawnderau" ydyw anghofio dyletswyddau. Yr ochr arall i hawl yw dyletswydd. Ni ellir cael y naill heb y llall mwy nag y gellir cael un ochr i geiniog heb yr ochr arall. Dyna yw fy *rights*,—dyletswyddau cymdeithas tuag ataf fi; dyna yw fy nyletswyddau,—*rights* cymdeithas arnaf fi. Yr ochr arall i'm iawnderau yw fy nyletswyddau; yr ochr arall i ddyletswyddau cymdeithas yw fy iawnderau. Ni ellir y naill heb y llall. Anghofio hyn, efallai, yw un o beryglon mudiad llafur heddyw. Bellach daeth llafur i feddiant o allu digyffelyb. Ond gall cynnydd mewn gallu heb gynnydd cyfatebol mewn gwybodaeth a chymeriad ac ymdeimlad o gyfrifoldeb fod yn andwyol. Y mae fel cylllell finiog yn llaw'r gwallgof. Y mae ar gyfalaf a llafur, y naill fel y llall, eisiau dyfod yn fwy o dan ddylanwad y syniad o wasanaeth cymdeithasol ac yn llai o dan ddylanwad y syniad o hunan-les. Megis ag y gwnaeth cyfalafiaeth yn y gorffennol ddefnydd hunangar o'i gallu mawr, felly y mae'n bosibl i lafur heddyw gamddefnyddio'i gallu hithau yn nydd ei dylanwad mawr. Peth

peryglus yw ymdeimlad o nerth heb ymdeimlad dwfn o gyfrifoldeb yn cydfyned ag ef.

(2) Y mae math ar *wrthryfel crefyddol* hefyd yn dechreu dyfod i Gymru. Nid yw Cymry ieuainc meddylgar ac effro mor barod ag oeddynt gynt i wisgo am danynt wisg crefydd y tadau. Yn wir nid ydynt yn fyr o ddatgan mewn iaith ac ymddygiad eu hanghwymeradwyaeth o grefydd yr eglwysi. O'm rhan fy hun mae'n fil gwell gennyf yr ysbryd gwrthryfelgar hwn na'r bydolrwydd a'r difaterwch barnol sy'n nodweddu llu o bobl yn yr eglwysi nad ydynt yn ddigon byw i wrthryfela yn erbyn dim tra bônt hwy yn cael llonydd i fudr-elwa, ond sydd a'u bydolrwydd a'u hariangarwch yn difa pob gwir ysbrydolrwydd yn eu calon. Os lleddir crefydd yn ein tir fe'i lleddir hi gan fydolrwydd ac nid gan ysbryd gwrthryfel. Cymer y gwrthryfel crefyddol y cyfeiriau ato ddwy wedd yn arbennig.

(a) Gwrthryfel yn erbyn dogma, sef yn erbyn athrawiaeth sydd yn honni bod yn derfynol ac anffaeledig ac yn beth y mae'n rhaid ei dderbyn ar sail rhyw awdurdod o'r tu allan i ni. Gallwn benderfynu nad yw'r meddwl ieuanc heddyw yn barod i dderbyn dim ar sail awdurdod yn unig, oni fyddo'n ei gymeradwyo'i hun i'w natur resymol ac ysbrydol. Ac onid dyma ysbryd y Diwygiad Protestanaidd? Un o arwydd-eiriau'r Diwygiad mawr hwnnw oedd "the right of private judgment," hawl dyn i feddwl drosto'i hun. Cam â natur dyn yw ceisio cystwyo'i feddwl i gredu peth nad yw'n ei gymeradwyo'i hun yn naturiol i'w feddwl wedi ystyriaeth onest a thrylwyr, yn unig er mwyn cydymffurfio â dogma neu greddo o'r tu allan iddo. Credaf fod rhyddid perffaith a di-lyffethair yn angenrheidiol yn ein hymchwil am wirionedd,—mewn diwinyddiaeth fel mewn meysydd eraill. Mae gennyf barch dwfn i bob credo yn hanes yr Eglwys fel carreg filltir yn ymdaith y meddwl crefyddol, ond ni allaf dderbyn Credo Nicea na "Chredo Athanasius" nac unrhyw greddo arall fel llyffethair ar fy meddwl i, nac fel y gair terfynol ar yr athrawiaeth Gristnogol.

Ond rhaid cofio nad peth nacaol yn unig yw rhyddid meddyliol. O leiaf y mae iddo amcan cadarnhaol. Moddion ydyw rhyddid chrifilio am wirionedd cadarnhaol. Y mae'r hawl i feddwl drosom

ein hunain yn golygu nid yn bennaf hawl i *wrthod* credoau'r tadau ond hawl i dderbyn a chredu gwirionedd mwy, dyfnach, gwell. Camgymeriad dybryd a wneir yn fynych yw cymysgu *dogma* a *doctrine* fel pe baent yn golygu'r un peth. Y mae dogma yn rhywbeth sydd yn caethiwo ac yn llyffetheirio, oherwydd honni ohono fod yn derfynol ac anffaeledig. Ond y mae athrawiaeth yn gyson â'r rhyddid meddyliol llawnaf. Bodlon wyf i daflu dogma dros y bwrdd fel rhwystr i dyfiant y meddwl crefyddol. Ond y mae'n rhaid i grefydd wrth athrawiaeth, sef mynegiant deallol i'r ffydd sydd ynddi. Arwynebol odiaeth ydyw'r cri a glywir mor fynych heddyw yn erbyn crefydd ddiwinyddol neu athrawiaethol, a'r syniad mai rhywbeth "ymarferol" yn unig yn ystyr fasw'r gair yw crefydd. Ni ddywedaf mai'r wedd ddeallol ac athrawiaethol i grefydd yw'r bwysicaf, ond dywedaf fod yn rhaid i grefydd wrth athrawiaeth, fod iddi wirioneddau mawrion a dyfnion ag sydd yn rhaid i'r meddwl ymaffyd ynddynt a'u troi'n faeth i gymeriad a bywyd. Ni ellir ysgaru natur foesol ac ysbrydol dyn oddiwrth ei natur ddeallol. Ac ni ellir gwahanu moeseg Cristionogaeth oddiwrth ei diwinyddiaeth, sef ei dysgeidiaeth am Dduw fel Tad a Brenin, am Ragluniaeth, am yr Ymgawdoliaeth a'r Iawn, am bechod a ffydd a gras, etc. Cydymdeimlaf yn gryf â'r cri am "grefydd ymarferol," ond nid yw crefydd ymarferol yn ddim amgen na chydymffurfiad egniol holl bersonoliaeth dyn, yn unigol a chymdeithasol, â gofynion crefydd fel y mae'n ddatguddiad o natur Duw a dyn a'r cread.

(b) Gwrthryfel yn erbyn crefydd gyfundrefnol, sef crefydd fel y mae wedi ei chyflunio yn y ffurf o eglwys. Y mae'n beth ffasiynol erbyn hyn, hyd yn oed yng Nghymru, ymosod ar yr eglwys. Cefnir arni neu dangosir oerfelgarwch tuag ati gan rai o blant y deffroad addysgol, yn raddedigion, athrawon a llenorion. Ac ymddengys nad yw'r milwyr dychweledig, a'u cymryd fel dosbarth, yn coleddu rhyw gariad mawr tuag ati, a barnu oddiwrth esgeulus-tod llawer o honynt o'r moddion. Dylornir yr eglwys—yn enwedig ei blaenoriaid a'i diaconiaid—mewn ysgrif a drama a nofel. Heddyw ddiweddaf yn y byd darllenais y frawddeg a ganlyn mewn papur newydd Saesneg, "Organised religion has suffered a great setback through the war." Ffolineb fyddai tybied mai ar yr eglwys

y gorwedd yr holl fai am hyn oll. Diameu iddi ddioddef yn fawr oherwydd i chwaeth ysbrydol llawer o bobl ddirywio yn ystod y rhyfel. Satai'r eglwys dros uchafiaeth yr ysbrydol mewn cyfnod anodd iawn, pan oedd angenrheidiau materol y rhyfel yn sugno diddordeb ac egnïon pobl oddiwrth yr ysbrydol nes caledu'r meddwl yn erbyn apêl y pethau uchaf. Ond rhaid cydnabod ddarfod i'r materolrwydd hwn lifo i mewn i'r eglwys ei hun, a pheri iddi fab-wysiadu safonau'r byd o fyw a meddwl a cholli ei hawdurdod moesol mewn canlyniad. Y mae llu ohonom fel aelodau eglwysig heddyw nad oes ond y nesaf peth i ddim, os dim, gwahaniaeth rhyngom a'r rhai sydd tu allan i'r eglwysi. Yr ydym yn llawn mor fydol, yn llawn mor euog o fudr-elwa pan gaffom gyfle, yn llawn mor amddifad o brofiad byw o nerthoedd y byd anweledig, a'r rhai na phroffesant bethau gwell, ac yn fwy felly na'r goreuon ohonynt. Gesyd hyn argraff ar y byd mai rhith a ffug ydyw'n proffes i gyd. Ac nid oes un gobaith i'r eglwys adennill ei dylanwad hyd oni argyhoedder y byd o ddiffuantrwydd tryloyw ei phroffes.

Eithr un ochr i'r darlun yw hon. Erys llawer mwy o ddaioni yn yr eglwys hyd yn oed fel y mae nag a gydnebydd y rhai a edrych-ant arni â llygad rhagfarn. A theimlaf yn sicr o hyn, ni ellir hepgor yr eglwys, pa beth bynnag all fod ei diffygion. Afresymol hollol yw'r gwrthdystiad yn erbyn crefydd gyfundrefnol ym mhob ffurf arni. Y mae'n rhaid i bob math ar fywyd wrth ffurf neu gorff neu organ, ac nid yw'r bywyd crefyddol yn eithriad. Cywir yw'r pwyslais fod crefydd i fod yn ehangach na chapel ac eglwys a Saboth. Rhywbeth holl-dreiddiol ydyw i fod, yn lefeinio bywyd drwyddo draw. Er hynny rhaid iddi wrth ganolbwynt mewn cyfundrefn sydd a'i hamcan i'w hyrwyddo a'i lledaenu. Rhed y gwaed drwy holl wythiennau'r corff, fel nad oes un rhan o'r corff na ellir tynnu gwaed allan ohono; er hynny y mae'n rhaid i'r corff wrth *galon* fel ffynhonnell y cwbl ac fel organ cylchrediad yr hylif bywydol. Ymwasgar goleuni drwy'r holl gyfundrefn heulog megis nwyfre holl-bresennol, eto y mae'n rhaid wrth *hau* yn ganolfan y goleuni. Felly er fod crefydd i fod yn elfen holl-dreiddiol drwy holl gyfundrefn bywyd, rhaid iddi wrth sefydliad arbennig iddi ei hun fel cyfrwng i weithio drwyddo. Mewn gair, y mae'n rhaid wrth eglwys.

Yr eglwys wedi'r cyfan yw'r prif sefydliad a saif dros hawliau'r byd ysbrydol ac uchafiaeth y drefn foesol. Dyletswydd Cymry ieuainc meddylgar, diwylliedig ac eiddgar ydyw, nid cefnu ar yr eglwys yn nydd ei chyni, a'i dylorni o'r tu allan, ond cysegru eu dyhewyd a'u nwyfiant i fod yn allu trawsffurfiol a chreadigol o'r tu mewn.

III.

Pa beth gan hynny, sy'n angenrheidiol i gwrdd â'r sefyllfa yng Nghymru heddyw? Credaf fod dyddiau gwych i wawrio ar Gymru. Pa beth sydd yn eisiau i hyrwyddo dyfodiad y dyddiau gwell?

Yr hyn sydd yn eisiau'n fwy na dim yw diogelu a dyfnhau ein delfrydiaeth genedlaethol. Credaf fod delfrydiaeth yn fwy naturiol i'r Cymro na materoliaeth. Fe'n cyhuddwyd yn fynych fel cenedl o fod yn fwy breuddwydiol a barddonol nag ymarferol. Ond i'm tyb i, y breuddwydiwr (o'r iawn ryw) yw'r dyn mwyaf ymarferol o bawb, a'r delfrydwr ymarferol yw cymwynaswr pennaf cymdeithas. Na ddiffodder yr ysbryd hwn gan na masnachyddiaeth na mamonyddiaeth na militariaeth na snobyddiaeth na dim o'r cyfryw bethau sydd o'r ddaear yn ddaearol. "Lle ni byddo gweledigaeth methu a wna'r bobl."

Nid dadleu a wnafr dros ddelfrydiaeth genedlaethol fel *sentiment* gwag yn unig, ond delfrydiaeth â meddylgarwch gwydn, caled y tu cefn iddo, ac yn meddu ar amynedd a dyfalbarhad i geisio'i gorffori ei hun mewn bywyd ymarferol. Nid digon inni fel cenedl fyw ar *sentiment* yn unig heb wydnwch meddwl ac ymdrechegniol yn cydfynd ag ef. Os am hyrwyddo dyfodiad Cymru newydd rhaid pwysleisio uchafiaeth yr ysbrydol ym mywyd cenedl, fel yn mywyd unigolion. "Nid trwy fara'n unig y bydd byw," cenedl, ond trwy ddiwylliant ysbrydol ym myd celfyddyd, cân, llên, athroniaeth, crefydd a moes. Nid yr ymchwil am y defnyddiol yn unig (yn ystyr gyfyng y gair) a ddyrchafa genedl, eithr yn hytrach yr ymchwil ddiorffwys am y Gwir, y Prydferth a'r Da, trindod pob gwir ddelfrydiaeth. Credaf, er enghraifft, y dylem dalu mwy o sylw nag a wnaethom hyd yma i'r Prydferth. Fe esgeuluswyd y cain yn ormodol gennym yng Nghymru, oddieithr mewn barddoniaeth a chân. Y mae

arluniaeth, cerfluniaeth, pensaernïaeth, ac adrannau eraill o'r celfyddydau cain, heb ennill eu lle priodol yn ein bywyd cenedlaethol. Rhaid bod yn fwy egnïol hefyd yn yr ymchwil am y Gwir a'r Da, y Gwir mewn gwyddoniaeth, athroniaeth, hanes a diwinyddiaeth, y Da mewn meddwl, gair, a gweithred. Gwerthfawrocach yw'r pethau hyn na glo Morgannwg a Mynwy, na llechi Arfon a Meirion, ac na chnydau dyffrynnoedd Teifi a Chlwyd.

Pa fodd y mae dyfnhau a lledaenu ein delfrydiaeth genedlaethol? Cynygiad ychydig o awgrymiadau brysiog.

(1) Trwy adfer cysegredigrwydd y cartref. Dyma lle y mae'n rhaid i bob *reconstruction* cymdeithasol a chenedlaethol ddechreu. Y teulu yw sylfaen y bywyd cenedlaethol. O gylch y teulu y tyfodd y genedl yn yr oesoedd cyntefig. Ac nid oes dim yn bwysicach heddyw nag adfer y bywyd teuluaid i'w hen safle o ddylanwad ac urddas. Mewn blynyddoedd diweddar digwyddodd dirywiad amlwg yn y cartref fel sefydliad. Collodd mewn cyfanrwydd, awdurdod, disgyblaeth ac awyrgylch. Hyrwyddwyd y dirywiad yn fawr gan y rhyfel. Yn absenoldeb y tadau yn y rhyfel, dirywiodd disgyblaeth yn benrhyddid. Daeth y bechgyn a'r genethod i ennill cyflogau a'u gwnaent yn annibynnol a phen-uchel. Rhaid ail-gyfannu'r aelwyd fel undod cymdeithasol. Rhaid adfer diwylliant yr aelwyd, a hwnnw'n ddiwylliant Cymreig. Bu llawer aelwyd yng Nghymru gynt yn gyfuniad o ysgol, eisteddfod, senedd, ac eglwys. Efallai ein bod yn disgwyl gormod wrth y wladwriaeth yn y dyddiau hyn. Mae'r gwaith o atgyweirio cymdeithas i ddechreu ar yr aelwyd.

(2) Trwy ad-drefnu'r gyfundrefn gymdeithasol yn ddiwydiannol a gwleidyddol. Nodaf rai o brif egwyddorion yr ad-drefniant heb fanylu. (a) Rhaid ail drefnu'r gyfundrefn ddiwydiannol ar yr egwyddor fod personau'n werthfawrocach na nwyddau, fod dynion yn bwysicach na *dividends*, fod diwydiannau i fodoli er mwyn dyn ac nid dyn er mwyn diwydiannau. (b) Rhoddi i'r gweithiwr fwy o ran yn rheolaeth y diwydiant y perthyn iddo, fel ag i'w alluogi i deimlo ei fod nid yn olwyn mewn peiriant ond yn aelod o bartneriaeth ddynol, ac o ganlyniad ei fod nid yn gaethwas i amodau a osodwyd arno gan eraill ond i fesur yn arglwydd arnynt. (c)

Y mae'n dilyn o hyn mai'r hyn y dylid ei feithrin yw, nid ymwybyddiaeth dosbarth (*class consciousness*), eithr ymwybyddiaeth o frawdoliaeth a phartneriaeth a chyfrifoldeb cymdeithasol (*social consciousness*). Y mae cymdeithas yn fwy na dosbarth, a chenedl yn fwy na phlaid. (d) Esgymuno'r segurddyn a gais fyw ar ffrwyth llafur pobl eraill. Ni ddylai fod lle i'r "segur cyfoethog" nac i'r segur tlawd. Pa beth bynnag a heuo dyn, hynny hefyd a ddylai ei feddi. (e) Adfer y bywyd gwledig i fwy o urddas a bri fel ag i atal y dylifiad o'r wlad i'r dref a hyd yn oed i swyno pobl yn ol o'r dref i'r wlad. Yn y wlad y mae grym diwylliant gwir Gymreig a phrif noddfa'r iaith Gymraeg. (f) Prydferthu a sirioli'r trefydd a'r cymoedd gweithfaol sydd â'i hagrwrch yn awr yn waradwydd i wareiddiad; troi'r *slums* yn *Garden Cities* fel ag i feithrin iechyd, glendid a hunan-barch. (g) Rhaid i wareiddiad Cymru fod yn gynnyrch yr ysbryd cenedlaethol Cymreig ac nid yn efelychiad moel o wareiddiad y gwledydd cylchynnol. Ac un cam pwysig i gyfeiriad ail drefnu cymdeithas ar linellau ein delfrydau Cymreig fyddai sicrhau hunan-lywodraeth i Gymru, a hynny ar frys. I Senedd Gymreig y dylid ymddiried y gwaith hwn ac nid i griw o estroniaid cymysgliw a Philistiaid di-enwaededig yn St. Stephan, na ddeallant mo'n hanian ac na chydymdeimlant â'n delfrydau.

(3) Anadlu'r ysbryd delfrydol a chenedlaethol i mewn *i'n boll gyfundrefn addysg*. Mewn dau gyfeiriad yn arbennig y mae'n dra phwysig fod awdurdodau addysg yn ogystal ag athrawon, rhieni ac eraill yn dyfod i goleddu syniad uwch a chywirach am amcan a natur addysg. (a) Yn un peth, y mae eisiau cofio nad cyfrwng i "ddyfod ymlaen yn y byd" yn gyntaf oll ydyw addysg, ond cyfrwng i ddatblygu eneidiau cyfoethog a fo'n gallu gwerthfawrogi pethau goreu bywyd. Allwedd ydyw addysg i drysorfeydd amrywiol byd yr ysbryd, er mwyn i'r meddwl allu myned i mewn iddynt a'u meddiannu. Gan hynny ni ddylai unrhyw gyfundrefn addysg osod yr holl bwyslais na'r prif bwyslais ar bynciau "galwedigaethol"; dylai amcanu'n bennaf dim at ehangu gorwelion y meddwl, dyfnhau ei welediad o'r Gwir, y Prydferth a'r Da, a chyfoethogi'r cymeriad. (b) Dylai'n cyfundrefn addysg yng

Nghymru o'r gwraidd i'r brig fod yn fwy Cymreig ei hysbryd, a chydio'n fwy tyn yn hanes a diwylliant brodorol ein cenedl, eithr heb mewn unrhyw fodd fod yn gul a rhagfarnllyd tuag at ffurfiau ereill o ddiwylliant. Dylai gyfuno eangfrydedd cosmopolitanaidd a rhagolwg drwyadl Gymreig. Nid troi Cymry 'n Saeson a ddylai fod amcan addysg yng Nghymru, megis y bu i raddau mawr hyd yma, ond troi allan genhedlaeth o bobl wedi eu gwreiddio'n ddwfn yn naear iaith a llenyddiaeth Cymru, ond a'u canghennau'n lledu allan i bedwar ban y byd. Os cofir y ddau bwynt uchod, ac os gweinyddir Deddf Addysg newydd Mr. Fisher gyda brwdfrydedd goleuedig, fel y teilynga, prysurir dyfodiad y Gymru newydd yr ydym yn dyheu am dani yn ddirfawr. Poed felly y bo.

(4) Trwy i'r eglwysi daflu eu holl ddylanwad o blaid delfrydiaeth genedlaethol. Y mae gan yr eglwysi ran bwysig i'w chyflawni yn y gwaith o adeiladu Cymru Fydd. Er gwaethaf y beirniaid a'r pesimistiaid credaf fod dyfodol mawr i'r eglwys yng Nghymru fel achlesydd a lledaenydd y bywyd ysbrydol ac fel dirprwy Teyrnas Nefoedd ar y ddaear. Ond rhaid i'r eglwys ymysgwyr o'r llwch, gwregysu ei lwynau, a gwisgo gwisgoedd ei gogoniant, os yw i gyflawni ei chenhadaeth i'r oes newydd. Nodaf yn fyr rai o'r pethau sydd raid i'r eglwys wrthynt heddyw. (a) Mwy o ieuangrwydd ysbryd, o ystwythder i ymgylfaddasu ar gyfer gofynion newydd ein cyfnod, o wroldeb a beiddgarwch santaidd i wynebu anturiaethau mawr, o ysbryd hunan-aberthol, a mwy o'r nodyn arwrol yn ei chenadwri ac yn ei hymddygiad. (b) Pulpud byw, effro, *modern*, yn llawn o oleuni a gwres. Y mae dyled Cymru Fu i'r pulpud yn ddifedur, a chredaf fod yn rhaid i'r bregeth gadw ei gorsedd ym mywyd Cymru Fydd hefyd. Ond ai felly y bydd? Dibynna hynny ar ddau beth, sef, ffyddlondeb y lleygwyr i'r weinidogaeth i ofalu na bo'r proffwyd yn cael ei newynu allan o'r tir ond ei fod yn cael ei gynnal yn deilwng; ac ysbrydolrwydd y genedl, yr hyn yw'r unig warant y bydd iddi roddi ei thalent oreu i'r pulpud. (c) Mwy o gydymdeimlad â bywyd ieuanc yn ei nwyf a'i hoen, mwy o ddrychfeddwl seiliedig ar wybodaeth i allu myned i mewn i fyd y plentyn, y llanc a'r llances, nid yn unig fel dosbarth ond bob yn un ac un, mwy o ofal tadol o'r *adolescent*. (d) Mwy o

Y RHAGOLWG NEWYDD YNG NGHYMRU

bwyslais ar y wedd addysgol i waith yr eglwys. Nid digon yw pregethu o uchelfannau'r pulpud, rhaid addysgu mewn dosbarthiadau (*study circles*) ac arddangos pob parodrwydd i gwrdd yn hollol agored ag ymholiadau'r rhai a glywsant sôn am Darwin, Karl Marx, Nietzsche, a'r uchfeirniaid, ond heb allu i "nithio'r gau a nythu'r gwir." A dyna'r Ysgol Sul,—onid oes angen adfywio a diwygio'r hen sefydliad godidog? (e) Cysylltu crefydd yn fwy uniongyrchol â bywyd ymarferol ac â dinasyddiaeth yn ei holl arweddau. (f) Rhaid i eglwys y dyfodol fod yn feithrinfa ysbryd-olrwydd a defosiwn. Nid proffes ond profiad, nid traddodiad ond argyhoeddiad, nid defodaeth ond defosiwn, nid ffurfioldeb ond ysbryd-olrwydd a'i gwna'n gymwys ar gyfer ei gwaith a'i galwedigaeth aruchel. Os bydd fflam wen ddistaw ysbrydolrwydd yn llosgi ar allorau'r eglwys, ni all nad enynnir y fflam ym mywyd y genedl. A gwyn ei byd y genedl honno y bo'r fflam a enynnir gan farworyn oddiar yr allor yn llosgi yn ei chalon. Hyn a wna Gymru Newydd yn Gymru Wen.

Aberhonddu.

D. MIALL EDWARDS.

YR EGLWYS AC ADDYSG.¹

I.

O bopeth sydd yn gwahanu dynion oddiwrth ei gilydd nid oes dim a wna hynny'n fwy na dadleuon diwinyddol. Dyna sydd yn gwneuthur y cwestiwn Gwyddelig yn un mor anawdd ei benderfynu. Mae'n wir fod anhawsterau cenedlaethol yn codi eu pennau yn yr Ynys Werdd yn ogystal. Ond fy nghred bersonol i ydyw y buasai gobaith setlo'r rhai hyn yn weddol ddidrafferth pe cawsid y cwestiwn crefyddol o'r ffordd. Ond p'run bynnag am hynny, mae'n sicr mai dyma sydd yn fwy na dim arall yn llesteirio Prydain rhag symud ymlaen ynghynt nag y gwna i sefydlu cyfundrefn o addysg wir genedlaethol i'r bobl. Mae'n werth i ni felly wneuthur peth ymdrech i geisio deall ein gilydd yn well ar y pwynt hwn.

Y mae o leiaf dair ysgol o feddwl ar y cwestiwn.

I. Dywed y gyntaf fod a fynno'r Eglwys *bopeth* ag addysg. Hi sydd i fod *in charge*. Dysgeidiaeth yr Eglwys ydyw safon pob dysgeidiaeth i fod, ac un o brif ddyletswyddau'r Eglwys ydyw gofalu fod addysg yr ysgolion yn cael ei gyfrannu yn ysbryd ac yn unol ag athrawiaethau yr Eglwys. Ceir yr ymresymiau o blaid y gosodiadau hyn yn glir a chryf yn llyfr Cardinal Newman ar "*University Education*."

II. Dosbarth arall a ddywed nad oes a fynno'r Eglwys o gwbl â'r addysg a gyfrennir gan y Wladwriaeth; mai bydol yn unig a ddylai'r addysg honno fod; fod *functions* yr Eglwys a'r Wladwriaeth yn hollol ar wahan i'w gilydd, ac na ddylai'r naill ymyrraeth o gwbl a dyletswyddau'r llall.

Dyma'r safle yn Ffrainc ar hyn o bryd, lle ni chaniateir i'r clerigwyr ymyrraeth ag addysg mewn ffordd yn y byd, ac ni oddefir hyd yn oed i Weddi'r Arglwydd gael dyfod dros wefusau'r plant yn ystod oriau'r Ysgol.

¹ Papur a ddarllenwyd gerbron Cyngor Cenedlaethol Eglwysi Rhyddion Cymru yn y Rhyl, Tachwedd 27ain, 1919.

Dyma hefyd mae'n debyg ydyw safle'r mwyaf eithafol yn ein mysg ni fel ymneilltuwyr. Dyna yn sicr ydoedd safle'r tadau ymneilltuol yng Nghymru beth amser yn ol.

III. Ond y mae yna ddosbarth arall—rhwng y ddau a enwyd eisoes. Dyma'r safle a gymerir gan yr Ysgol hon o feddylwyr. Gwir yw na ddylai'r Eglwys, fel y cyfryw, ymyrraeth yn uniongyrchol â'r Ysgolion; ar yr un pryd y mae crefydd yn fater mor hanfodol i fywyd y genedl fel nad gwiw i'r Eglwys golli ei golwg yn gyfangwbl o'r ysgolion ynglŷn â'r mater hwn, a'i dyletswydd yn ddiameu ydyw cymryd camre i sicrhau fod addysg grefyddol yn cael ei chyfrannu yn yr ysgolion.

Rhywbeth yn debyg i hyn mi gredaf ydyw safle'r mwyafrif yng Nghymru heddyw. Gwelir fod corff y bobl yn llacio'u gafael bob dydd yng nghyfundrefnau crefydd—fod yr Ysgol Sul yn llawer llai poblogaidd yng Nghymru nag y bu, ac, mewn gair, fod materolaeth ar gynnnydd yn y wlad drwyddi draw, a'r plant yn fwy direol nag y buont erioed, meddir, ac mewn dychryn uwchben yr olygfa bruddaidd hon, dywedir fod yn rhaid dysgu elfennau crefydd i'r plant yn yr Ysgol.

Ond cyn symud ymhellach dylem ystyried dau beth :

(1) Beth a feddylir wrth addysg grefyddol ?

(2) Pa foddion a ellid eu cymryd i sicrhau fod y cyfryw addysg yn cael ei chyfrannu ?

(1) Beth a feddylir wrth addysg grefyddol ?

Yn eu hystyr syml golyga'r geiriau, yn ddiameu, ddysgu egwyddorion crefydd i'r plant, hynny yw, defnyddio'r Beibl i gydnabyddu eu meddyliau â ffeithiau mawr y Grefydd Gristionogol, gyda'r amcan uniongyrchol o oleuo'u deall a dyrchafu safon eu bywyd drwy gyfrwng y Llyfr hwn.

Ond gwelir ar unwaith y byddai mabwysiadu'r deffiniad yma yn ei gyfanrwydd yn arwain ar unwaith i anhawsterau enwadol; ac er mwyn osgoi'r rhai hyn cyfyngir ystyr yr ymadrodd hwn—addysg grefyddol—i ddarllen y Bibl yn unig, gydag ychwanegiad hwyrach o esboniadaeth hanesiol ac o sylwadau moesegol arno.

Dyna'n ymarferol a feddylir wrth addysg grefyddol yn yr ysgolion heddyw.

(2) Cydnabyddir yn bur gyffredinol erbyn hyn nad oes fawr o rym moesol ac ysbrydol yn y math yma o addysg fel y cyfrennir hi o dan y gyfundrefn bresennol, a gofynnir—Onid oes fodd ei gwneuthur yn fwy effeithiol?

Oes, medd rhai, drwy awdurdod arweinwyr crefyddol yr ardal i fyned i'r ysgolion ar amserau penodedig i ddysgu bawb ei ddiadell yn egwyddorion crefydd eu rhieni. Dyma'r hyn elwir yn *Right of Entry*.

Ond ni waeth heb sôn am y gyfundrefn hon. Ni fyn yr athrawon ddim â hi, ac anaml y ceir unrhyw grefyddwr deallgar i'w phleidio yn y dyddiau presennol.

Beth sydd yn aros ynteu? Os ydym yn penderfynu fod a fynno crefydd ag addysg ond nad gwiw i'r Eglwys fel y cyfryw ymyrryd yn uniongyrchol â'r gyfundrefn addysgol, beth ymhellach sydd i'w ddywedyd ar y mater? Gellir dywedyd hyn o leiaf:—

(1) Mai busnes cyntaf yr Eglwys ydyw creu'r awyrgylch y dylai'r Ysgol fel pob sefydliad Cymdeithasol arall—ond yn arbennig yr Ysgol—fyw, symud a bod ynddo. Dechreuad doethineb yw ofn yr Arglwydd, a'i pherffeithrwydd caru'r Arglwydd â'r holl galon ac â'r holl ddeall, a'n cymydog fel ni ein hunain; ac os bydd yr Eglwys wedi meithrin ei haelodau, yn athrawon, rhieni a phlant, yn addysg ac athrawiaeth yr Arglwydd yn yr ystyr hon, ni fydd angen arosod rheolau caethion ar yr athrawon i'w gorfodi i ddysgu egwyddorion crefydd i'r plant. *Power House* ysbrydol ydyw yr Eglwys i fod, ac os bydd yn cyfateb i'w henw yn hyn o beth ni raid i ni ddim pryderu gormod ynghylch y cyfartaledd o amser a roddir i'r hyn a elwir yr addysg Grefyddol yn yr ysgolion dyddiol.

Os aiff yr Eglwys i geisio ymyrryd yn uniongyrchol â rheoleiddiad addysg yn yr ysgolion, y mae'n sicr o arwain i anghyd-ddealltwriaeth a theimladau drwg a fyddant yn dra thebyg o effeithio yn anffafriol ar achos crefydd yn y wlad yn ogystal ag ar addysg; ac yn ddios y mae digon o deimladau fel hyn yn bodoli rhwng byd ac Eglwys eisoes heb ychwanegu atynt yn ddibwrpas.

Neu edrycher ar y mater fel hyn os mynnir:—

Yn llaw pwyl y mae addysg yng Nghymru y dyddiau presennol? Onid yn nwylo'r Pwyllgorau Addysg a'r Rheolwyr Lleol? Ac

onid yw naw o bob deg o'r rhai hyn yn aelodau eglwysig? Ac felly os bydd gan yr Eglwys farn glir ac argyhoeddiad dwfn ar y cwestiwn o addysg grefyddol y plant, gallwn benderfynu na bydd y farn honno a'r argyhoeddiad hwnnw yn hir heb wneuthur eu hól ar *curriculum* yr ysgolion. Mae'n rhaid i ni gredu hyn neu gredu nad oes ddyfnder daear yn ein proffesiadau fel aelodau eglwysig, neu o leiaf, nad ydym wedi ein dysgu sut i gymhwyso egwyddorion ein crefydd at fleithiau bywyd.

Fel yna, felly, yr wyf fi yn credu fod yr Eglwys i ddylanwadu ar gyfundrefn addysgol y wlad—drwy ddylanwad anuniongyrchol ei dysgeidiaeth ar ei haelodau. Gallwn yma roddi enghraifft i ddangos mor *sensitive* y mae Pwyllgorau Addysg tuagat unrhyw ymddangosiad o ymyriad allanol â'r gwaith a ymddiriedwyd iddynt hwy gan y Wladwriaeth. Yn ddiweddar gwnaed cais gan Gymanfa Ddirwestol Gwynedd am ganiatad i gyfnerthu Addysg Ddirwestol yn yr ysgolion. Daeth y cais hwn dro yn ol gerbron Pwyllgor Addysg Sir Gaernarfon, a gwrthodwyd ef, er fod bron yr holl aelodau'n gefnogol i Ddirwest; a'r rheswm a roddwyd dros y gwrthodiad oedd—nad oeddynt am i unrhyw awdurdod allanol ymyrraeth mewn modd yn y byd â'r ysgolion.

Yn hytrach felly na chodi ysbryd drwg drwy ymyrryd â materion rhai eraill, cadwed yr Eglwys at ei gwaith arbennig ei hun, o wneuthur, meithrin, ac egwyddori dynion da, yn llawn o ysbryd crefydd pa un bynnag ai mewn llan neu gapel, mewn ysgol neu farchnad y byddont.

II.

Ond er cadw hyn oll mewn golwg, credaf nad oes dim o'i le mewn gofyn i'r Eglwysi benodi cynrychiolwyr i gyd-weithio a'i gilydd i helpu cario allan yn fwy effeithiol amcanion sydd yn gyffredin i'r holl eglwysi. Dyma'r sail y sefydlwyd Cyngor yr Eglwysi Rhyddion arni, ac fel aelodau o'r Cyngor hwn yr ydym yn ddiau, bawb ohonom, yn barod i weithredu ar yr egwyddor hon. Beth ynteu sydd yn bosibl i'r Cyngor hwn, ac i'r Cyngorau lleol a gynrychiolir ganddo, ei wneuthur ar y cwestiwn yma o addysg a chrefydd?

(1) Ynghyntaf oll gallwn drafod y mater yn ysbryd Crefydd fel ag i helpu'r cyhoedd i ffurfio barn glir ac unol arno. Nid cwestiwn hawdd ydyw ac y mae crefyddwyr ymhell o fod yn unol arno. Myn rhai fod dysgu crefydd ar gost y wlad yn hollol anysgrhythol; ac eraill, heb fyned llawn cyn belled â hyn, a gredant fod y wladwriaeth yn ymyrryd â hawliau a dyledswyddau y rhieni a'r Eglwysi wrth ddysgu egwyddorion Crefydd i'r plant yn yr ysgolion dyddiol. Myn eraill drachefn fod yn rhaid gwneuthur hyn onide ceir lliaws mawr o blant drwy'r wlad yn wynebu ar fywyd heb addysg grefyddol o gwbl i'w cyfaddasu ar ei gyfer. Pwy sydd yn iawn? Wel, un o ddyletswyddau'r Eglwysi drwy'r Cynghorau hyn ydyw chwilio allan y gwirionedd ar y mater pwysig hwn a'i ddysgu i'r wlad.

(2) Ond ymhellach na hyn, camgymeriad mawr ydyw meddwl mai ag addysg Grefyddol yn unig y mae a fynno'r Eglwysi yn yr ystyr yma. Y mae addysg yn ymwneud mor hanfodol â bywyd ieuencid y wlad, ac felly â bywyd y genedl fel na all lai na bod yn fater o ddiddordeb pryderus i'r Eglwys; ac yn awr pan yw ein holl gyfundrefn addysgol yn y pair gelwir ac Gynghrair yr Eglwysi Rhyddion, a'r holl Gynghorau lleol i wneuthur popeth yn eu gallu i hyrwyddo amcanion Deddf Addysg 1918 hyd eithaf eu gallu; a gosodir allan yn y penderfyniad a basiwyd yn y Gynhadledd bore heddyw sut y gellir cario hyn allan.

Dyma gan hynny gyfle dihafal i aelodau'r Eglwysi Efengylaidd drwy'r wlad i roddi delw eu barn a'u cydwybod ar gyfundrefn addysgol y genedl.

A chofier ymhellach fod addysg yn cynnwys addysg uwchraddol yn ogystal ag addysg elfennol a chanolraddol. Fel y gwyddys y mae mudiad ar droed ar hyn o bryd i ddwyn manteision addysg golegawl i gyrraedd mân drefi a phentrefi Cymru. Dyma'r mudiad a awgrymwyd gan Syr Henry Jones yn Eisteddfod Corwen. Y mae pawb yn barod i ddywedyd fod hwn yn syniad ardderchog. Ond caniatu i mi ddywedyd fod llwyddiant y mudiad yn dibynnu yn gyfangwbl ar gydweithrediad yr Eglwysi. Ac yr wyf yn hyderu yn fawr y sylweddola'r Eglwysi eu breintiau a'u dyletswyddau yn y mater hwn.

III.

Hyd yn hyn yr ydym wedi bod yn trafod gwaith addysgol yr Eglwysi y tu allan iddynt hwy eu hunain megis. Ond wedi'r cwbl, fel yr awgrymwyd eisoes y tu mewn i'w terfynau eu hunain y mae eu prif waith; ac yn yr ysgol Sul y mae digon o waith addysgol yn barod at eu dwylaw. Dyma faes llafur addysgol arbennig yr Eglwysi. Sut y mae hi ar yr Ysgol Sul yn y dyddiau diweddf hyn? Wel, rhaid addef nad yw mor boblogaidd a blodeuog ag y bu. A ydyw dyddiau'r Ysgol Sul yng Nghymru drosodd? Nid wyf yn credu eu bod. Ond os felly, y mae'n rhaid i'r Eglwysi ddeffro yn fuan at y gwaith o adnewyddu ei nerth a'i defnyddioldeb o dan amgylchiadau newyddion y dyddiau presennol. Gyda pha awdurdod y gall yr Eglwysi siarad ar addysg Grefyddol yn yr ysgolion a'u Hysgol Grefyddol hwy eu hunain yn gwanio a marweiddio o flwyddyn i flwyddyn? Y meddyg iachâ dy hun! Adfywier yr Ysgol Sul, gwnele'r hi'n ddylanwad ym mywyd y Genedl fel yn y dyddiau gynt a fu, a cheir fod y cwestiwn o berthynas yr Eglwys ag addysg wedi ei ateb i raddau helaeth.

Criccieth.

WM. GEORGE.

RHAMANT CASTELL CYDWELI

MAE'R hanes a gofnodir yma yn dwyn perthynas â Chastell Cydweli tua diwedd y ddeuddegfed ganrif. Adeiladwyd y Castell gan Roger o Salisbury, fel y tybir, pan oedd Harri I ar yr orsedd, ac yn cadw'r Norddyn fel y Cymro dan ei draed. Dywed yr hen hanesydd Cymreig fod y teyrn hwn mor gyfrwys a hirben fel nad oedd neb ond Duw a allasai ei wrthsefyll. Bu farw yn y flwyddyn 1135. Cyn gynted ag y cludwyd ei gorff i'r beddrod, cyfododd cythrwfl anaele trwy bob rhan o'r wlad. Ymrannodd y penaethiaid yn ddwy blaid,—plaid Mathilda a phlaidd Stephen. Gwelodd Gruffudd, mab Rhys ap Tewdwr, gyfle i geisio adennill ei diriogaethau, a brysiodd yn ddiymdroi i'r Gogledd at Ruffudd ap Cynan ei dad ynghyfraith, i gyd-ymgyngchori ac erfyn am gyfnerthion. Tra yr oedd ef yn absennol, yr oedd Gwenllian ei wraig yn brysur yn casglu byddinoedd yn y Dehau. Gwelodd nad oedd modd adennill cantref Ystrad Tywi heb ddarostwng yn gyntaf gastell cadarn Cydweli. Gyda'r bwriad hwn mewn golwg, arweiniodd fyddin o wŷr i ymosod ar y Castell, a gwersyllodd ar randir gerllaw, a adnabyddir hyd heddyw fel Maes Gwenllian. Ymladdwyd brwydr waedlyd ar y maes hwn, rhwng canlynwyr Gwenllian a milwyr y Castell. Syrthiodd Gwenllian a'i mab i ddwylo'r gelyn, a rhoddwyd y dywysoges ddewr a'i mab ieuanc i farwolaeth gan y Norddyn creulon. Bu Gruffudd yn fwy ffodus yng Ngheredigion a Dyfed. Pan oedd y llanw yn troi o'i du, a gobeithion ei genedl yn ymgodi yn uchel, bu farw'r tywysog addawol hwn yn gynnar yn ei oes, a bu farw'r hybarch Ruffudd ap Cynan, tywysog Gwynedd, yn ystod yr un flwyddyn. Bu hyn yn 1137. Yr oedd i Ruffudd ap Rhys bedwar mab; y mwyaf egniol ohonynt oedd yr ieuaf, sef yr Arglwydd Rhys. Llwyddodd Rhys ap Gruffudd i sefydlu ei awdurdod dros y rhan fwyaf o'r Deheudir. Gwnaeth gytundeb â Harri II, a rheolai'r Deheubarth fel pen Arglwydd. Dywedir iddo ail-adeiladu neu atgyweirio Castell Cydweli. Terfynodd ei yrfa ymroddgar yn 1197.

Ymddengys mai castellan Cydweli tua'r adeg yma, o dan y tywysog Cymreig dybygwn, oedd Syr Elidyr Ddu, un o farchogion y Bedd Santaidd, ac o linach Urien Rheged o Lychwr. Yr oedd iddo ddau fab ac un ferch. Enwau'r meibion oedd Gruffudd a Rhys, ac enw'r ferch oedd Nest. Yr oedd y Nest hon, fel ei rhagflaenydd o'r un enw, yn nodedig am harddwch ei pherson a hefyd am ledneisrwydd ei thymor. Yn cartrefu yn y Castell ar y pryd yr oedd merch ieuanc landeg arall o'r enw Gwladus, nith i Syr Elidyr, a merch Phylip ei frawd. O du ei mam hanoedd o Gadifor tywysog Dyfed, ond ar hyn o bryd nid oedd iddi na mam na thad. Heblaw bod yn fun landeg odiaeth, yr oedd Gwladus yn nodedig am ei diwylliant a'i phwyll, a syrthiodd Gruffudd ei chefnider yn ddwfn mewn cariad â hi. Yn anffodus nid oedd hi yn ei edmygu ef. Yr oedd Nest ar y llaw arall wedi ei dyweddïo i Syr Walter Mansel o Fargam. Ymddengys fod gan y marchog ieuanc hwn diroedd ac annedd yn y rhanbarth heblaw ei etifeddiaethau eang ym Morgannwg. Bu'r Manseliaid yn arglwyddi tirol yn ardaloedd Cydweli am ganrifoedd, a deuir ar draws yr enw yn ddigon mynych heddyw. Yn anffortunos i'r eithaf, syrthiodd Gwladus hefyd mewn cariad â Syr Walter Mansel, a cheisiodd trwy frad a chynllwyn ei ddenu oddiwrth Nest. Yn ei dig a'i chynddaredd, ar ol methu yn ei hymgais, ceisiodd wneuthur Gruffudd a Syr Walter yn elynion marwol, a llwyddodd i raddau pur fawr. Ymdrechodd trwy weniaith a dichell i wenwyno meddwl Syr Elidyr hefyd yn erbyn y Norddyn, ond ofer fu ei hymdrech. Ffafiai Syr Elidyr undeb priodasol rhwng y ddau deulu. Yr oedd cyndadau Mansel wedi dyfod drosodd o Normandi gyda'r Gorchfygwr, ac yr oedd iddo yntau air da gan bawb o'i gydnabod.

Tua'r adeg hon, ailgychwynnwyd Rhyfeloedd y Groes. Arweiniwyd Croesgadgyrch fawr gan Risiart o Loegr, Phylip o Ffrainc, Ffredrig Barbarossa o'r Almaen, a Tancred o Sicily. Ymunodd Syr Elidyr Ddu, a'i fab ieuaf Rhys, â byddin brenin Lloegr, a chroesasant gyda Rhisiart i'r Wlad Santaidd. Penodwyd Gruffudd yn awr, yn absenoldeb ei dad, yn is-geidwad y Castell. Gweinyddai farn a rhagfarn ar bawb yn y cwmwd, fel y gwelai'n dda. Ni feiddiai Syr Walter Mansel mwyach osod ei draed tu mewn

i furiau'r Castell, ond llwyddai ef a Nest i ohebu â'i gilydd rywsut, er y cedwid y wyladwriaeth fanylaf ar eu symudiadau gan Ruffudd a Gwladus. Ymhlith y milwyr oedd yn gwarchod y Castell, yr oedd dyn o'r enw Meurig Maney, creadur anaddfwyn, anfoddog, tawedog, a ffroenuchel. Norddyn gwrth-Gymreig oedd ei dad, ond Cymraes o hen deulu urddasol oedd ei fam. Digwyddai'r dyn hwn fod yn frawd maeth i Wladus, ac yn barod i weini arni ar bob amgylchiad. Nid oedd gan Ruffudd a Gwladus wasanaethwr ffyddlonach na Meurig Maney.

Un noson tua diwedd Awst, llwyddodd Nest i ddianc yn ddirgelaidd o'r Castell, a brysiodd ymlaen i gyfeiriad Llandyry, ar yr hen ffordd fawr, i gyfarfod â Syr Walter Mansel. Y man cwrdd oedd y bont fawreddog dros afon Gwendraeth, oddeutu tri chwarter milltir o Gydweli. Mae'r hen bont yn aros hyd heddyw. Yr enw arni ar lafar gwlad ar hyn o bryd yw Spudder's Bridge. Tybiaf mai llygriad yw "spudder" o'r gair "spriter," o *sprite*, sef ysbryd neu ddrychiolaeth. Fodd bynnag am darddiad yr enw hynod hwn, gwyddom yr adnabyddid y bont ymhlith yr hen Gymry fel "pont yr ysbryd gwyn." Ar y noson dan sylw, yr oedd yr afon wedi gorlifo ei cheulannau, a'r iseldir wedi ei ordoi gan genllif. Yr oedd mentyll y nos wedi ymdaenu dros y dyffryn, a'r awel deneu'n chwarae trwy'r goedwig a'r perthi. Wrth ddynesu at y bont, canfu Nest Syr Walter yn brysio tuag ati. Ond yn sydyn gwelodd ef yn cwmpo, a dyn yn rhuthro allan yn llechwraidd o un o'r cilfachau. Arafodd Nest ei cherddediad am foment fel un wedi ei syfrdanu gan ofn, ond pan welodd y llofrudd, canys llofrudd ydoedd, yn ymaflyd yng nghorff y marchog ieuanc i'w dafu dros y canllaw i'r afon, rhuthrodd ymlaen i geisio'i atal. Yr oedd funudyn yn rhy ddiweddar, a chydag oernad frawychus neidiodd i'r llifeiriant ar ei ol. Trengodd y ddau yn y cenllif, a chlodwyd eu cyrff i'r môr gan rym y dŵr. Wedi nifer o ddyddiau darganfuwyd cyrff y ddau, ar y dorlan a elwir Cefn Sidan, gan bysgotwyr, a chladdwyd hwy ochr yn ochr ym mynwent Cydweli. Taenwyd y gair gan Ruffudd fod y ddau wedi cytuno i ffoi ymaith yn ddirgel, iddynt ymddyrysu wrth groesi'r draethell dwyllodrus yn y nos, fod y llanw wedi eu goddiwes ar y pantlle, ac iddynt,

mewn canlyniad golli eu bywydau trwy foddï. Credwyd y chwedl gan y pentrefwyr a thrigolion y cwmwd. Adroddent i'w plant hanes carwriaeth ramantus Mansel a Nest, a'u diwedd truenus trwy foddï yn nhroellau cudd yr afon a'r llanw. Ond tystiai'r pysgotwyr a ddarganfu'r cyrff fod archoll ym mynwes Syr Walter, tebyg i archoll saeth.

Y llofrudd anfad oedd Meurig Maney, hurwas Gruffudd a Gwladus. Wedi cyflawni ei weithred ysgeler, brysiodd yn ol ar hyd llwybrau ceimion a didramwy tua'r dreflan. Pan oedd hanner milltir i ffwrdd, clywai gloch y Priordy yn galw'r myneich i'w Gosper hwyrol. Cyflymodd ei gamre tua phorth yr eglwys. Gan lechu mewn cilfach dywyll, a gwaed gwirion yn rhuddo'i fysedd llofruddiog, plygai ei ben ar ei ddwyfron, a chrynai ei liniau mewn dychryn tra gwrandawai ar yr ysgolheigion a'r myneich yn canu'r hen donau Gregoraidd. Dechreuodd sylweddoli aruthredd ei drosedd yn sŵn yr emyn osber, a threiglai chwys oeraidd yn ddafn ar ol dafn dros ei ruddiau. Syrthiodd yn isel ar ei liniau, a thywynnodd pelydryn o obaith ar ei enaid crin wrth glywed y geiriau,

Maria, mater gratiae,
Dulcis parens clementiae,
Tu nos ab hoste protege,
Et mortis hora suscipe.

Brawychodd yn ddirfawr, ei galon a lesmeiriai o'i fewn, a phenderfynodd wneuthur ei gyffes ar unwaith i offeiriad. Wedi clywed datgan y fendith ymadawol,—“*Divinum auxilium maneat semper nobiscum*,” a'r olaf “*Amen*,” agorodd y drws yn araf, ac yna brysiodd ymlaen at nifer o fyneich oedd ar fin ymadael o'r Cysegr. Y foment nesaf yr oedd yn ymgrymu hyd lawr o flaen offeiriad. Cyffesodd y cwbl, heb gelu dim, a llefodd am drugaredd. Am funudyn safai'r hen fynach, gyda'i goryn moel a'i wyneb llwyd, yn fud ger ei fron, heb symud llaw na throed. Crymai ei war, gogwyddai ei ben, ond pallai geiriau gan ddwyster teimlad. Yr oedd wedi clywed llawer cyffes o'r blaen. Peth cyffredin oedd dwyn bywyd yn yr oes gynhyrfus honno. Ond ni chlywodd erioed am drychineb mor alaethus a hwn. Ofnai Arglwydd y Castell, a gwyddai

na allai ddatguddio'r hyn a gyffeswyd iddo'n ddirgel. Wedi sib-rwd gweddi fer yn Lladin, cododd i fyny ei olygon yn sydyn, a safodd yn syth ar ei draed, ei wefusau yn crynu, ei wyneb yn glasu, a'i lygaid yn fflam dân, fel y syllai ar y truan euog ar y llawr ac y datganai y ddedfryd uwch ei ben :—Yr oedd Meurig wedi cyflawni pechod marwol, pechod mor fawr fel nad oedd gollyngdod na madd-euant amdano, heb i'r pechadur roddi'r rhodd fwyaf yn ei feddiant, sef rhoddi ei fywyd mewn hunan-ymgysegriad : “Edrych ar y groes,” meddai, “gafael ynddi â'th law, a thwng i'r nef i ymladd hyd angu dan faner y groes yn y Wlad Santaidd : saf ar dy draed yn groesfilwr.” Mewn ofn a dychryn, ymaflodd Meurig yn y groes â llaw grynedig. Teimlai fod ei dynged wedi ei selio. Y foment nesaf dychmygai ei weld ei hun ymhlith y lladdedigion ar faes y frwydr, neu'n trengi o newyn a syched ar ryw anialdir crasboeth, neu mewn arteithiau yn dihoeni mewn rhyw ffos ddrewedig, wedi ei glwyfo yn anghheuol gan saethau gwenwynig y gelyn. Aeth allan yn wargrwm a llesg trwy borth yr Eglwys. Ar ol aros am ennyn mewn dwysdeimlad yn ymyl bedd un oedd yn annwyl ganddo yn y fynwent, cyflymodd ei gamre tua'r Castell. Ni allwn ond prin ddychmygu, ar ol y fath gyfnod maith, y derbyniad didostur a gafodd gan Ruffudd a Gwladus. Pan glywsant am dynged Nest, brawychasant yn ddirfawr. Dechreuasant ddrwgdybio Meurig ei hun : nid oedd ei eisieu arnynt mwyach : ni fynnent gydnabod eu rhan hwy yn y trychineb : Meurig ei hun oedd y llofrudd, a bythygient ef â'r carchar nesaf i mewn. Yr oedd cwpan yr hurwas truan yn llawn. Wedi chwyrnu rhyw herfeiddiad iddynt rhwng ei ddannedd, dywedodd ei fod yn filwr y groes, cyhuddodd hwynt o'r ymddygiad mwyaf annynol, a mellthiodd hwynt i'w hwynebaw. Yn guchiog ei drem, yn frysiog ei gam, a'i galon yn curo gan angerdd ei lid, gadawodd borth y Castell, a phrysurodd allan i ganol y ddunos. Y rhuthrwynt a ruai ym mrigau'r coed, y glaw a ddisgynnai 'n ddafnau mawr, y môr ffrochwyllt a daranai megis o bell,—argoelion amlwg fod tymhestl erch gerllaw. Dilynwn ef fel yr ymdeithia ymlaen drwy'r ystorm, yn nyfnder nos, yn drwmlywthog a digalon, tuag at Abaty Nedd. Wedi cael seibiant ac ymgeledd i gorff ac ysbryd o dan y gronglwyd lety-

gar honno, a chyfarfod ag eraill ar yr un neges, cyfeiriasant eu camre ymlaen tua Bryste, i hwyllo oddiyno i'r dwyrain pell.

Yn fuan ar ol hyn, dychwelodd Syr Elidyr Ddu i Gydweli i farw. Teimlai Gruffudd yn siomedig ac anesmwyth, am na wnai Gwladus addaw ei briodi. Er mwyn tawelu ei gydwylbod, a gwneuthur iawn am ei gamwedd, penderfynodd yntau droi yn groesgadwr. Wedi treulio rhai misoedd ym Mhalestina, bu farw yno o haint a newyn. Bu Syr Elidyr hefyd farw tua'r un amser. Yn fuan ar ol hyn, dychwelodd Rhys y mab ieuaf i Gydweli, i gymryd lle ei dad fel ceidwad y Castell. Parai y troeon hyn gryn bryder i Wladus. Ofnai yn fawr y priodai Rhys ryw wraig fonheddig ucheldrem o blith yr estron, ac fod tymor ei rheolaeth hi ar fin terfynu. Sut yr oedd aros yn y Castell fel cynt oedd y cwestiwn a gynygiai ei hun i'w meddwl. Trwy ddyfais a gweniaith enillodd ffafr Rhys, ac ymhen ychydig amser llwyddodd i'w briodi. Troes yr undeb allan yn un anhapus iawn. Treuliai Gwladus ei hamser mewn unigedd, yn bendrist a difywyd, ac anaml yr âi tuallan i furiau'r Castell. Pan glywodd fod ysbryd i'w weld ar brydiau ar bont Gwendraeth, dychrynodd yn ddirfawr, a syrthiodd yn wysg ei chefn mewn llewyg. Nid oedd Rhys yn llwyr gredu'r stori am ffoedigaeth ei hoff chwaer a Syr Walter Mansel, ac yr oedd ei ymgaïs ddyfal i ddyfod o hyd i allwedd y dirgelwch yn peri mawr gyffro i Wladus. Afraid yw dywedyd fod deuddyn anniddan iawn yn cyd-drigo yn neuaddau mawreddog y Castell.

Aeth ugain mlynedd heibio, ac nid oedd Mansel a Nest ond enwau i'r oes newydd. Ond un diwrnod, synnwyd hen bobl Cydweli wrth weld Meurig Maney unwaith eto yn eu plith. Wedi hir grwydro ym Mhalestina a gwledydd eraill, dychwelodd i Gydweli yn wael ei lun, mewn arteithiau corfforol a meddyliol, i dreulio'i ddyddiau olaf mewn blinfyd. Gwyddai fod y diwedd gerllaw, ond cyn croesi'r terfyn i'r byd tuhwnt i'r llen, mynnodd gyffesu yng ngwydd Gwladus. Dywedai fod ysbryd Nest wedi ei ddilyn ar fôr a thir, fyth ar ol y noson frawychus honno ar bont Gwendraeth; ei fod yn clywed ei gwaedd ynghwsg ac effro, ddydd a nos. Dymunodd yn fawr gael marw ar faes y gâd, a gosodai ei hun yn wirfoddol yn y lle poethaf o'r frwydr, ond yr oedd rh yw

swyn yn cadw'r saethau draw, a rhyw gyfaredd yn atal cleddyfau durfin y gelyn rhag taro. Un tro dywedodd yr ysbryd wrtho y gwnai ymddangos ar y bont o flaen marwolaeth pob un o deulu Syr Elidyr Ddu, ac y cai un o deulu Meurig ei ddedfrydu i farw gan aelod o deulu Nest, ac y peidiai ei hymweliadau ar ol hyn. Anghofwyd Maney a'i helyntion gan drigolion yr oes nesaf, ond ni pheidiodd ysbryd Nest ag ymweled ar adegau neilltuol â'r Castell a'r bont am bum cant o flynyddoedd. Yn y flwyddyn 1775, fodd bynnag, y bu'r ymweliad olaf hyd y gwyddys. Ymddengys fod gŵr bonheddig tiriawg yn y gymydoggaeth, ac un o hiliogaeth Syr Elidyr Ddu, yn dychwelyd i'w gartref un hwyr o Frawdlys Caerfyrddin. Wrth groesi Pont yr Ysbryd, canfu ferch ieuanc mewn gwyn yn syrthio gyda llef gwynfannus dros y canllaw i'r afon. Brawychodd ei farch yn ddirfawr, crynai ei holl gyhyrau, a gwrthodai symud gam ymlaen. Yr oedd y gŵr hwn wedi clywed sôn am yr ysbryd gwyn, ond ni choeliai. Yn awr, ef ei hun a welodd, ac a glywodd, ac a gredodd. Pa hanesydd, athronydd, neu fardd, a fedr ddisgrifio'i deimladau cynhyrfus yn ystod y munudau gweledigaethol hyn? Y newydd cyntaf a glywodd ar ol cyrraedd ei annedd oedd fod hen wraig wedi ei llofruddio mewn bwthyn llwm ar fynydd Pembre, er mwyn yr ychydig geiniogau a feddai. Yr oedd yr uchelwr hwn yn ynad heddwch o fri, a meddylodd ar unwaith am osod y gyfraith mewn grym. Yn y ddeunawfed ganrif yr ynadon hyn oedd ceidwaid heddwch a llywodraethwyr y wlad. Cychwynnodd ar fyrder i gyfeiriad y bwthyn, i wneuthur ymchwiliad manwl drosto'i hun. Yn ymyl y corff yr oedd darn o lawes cot dyn, wedi ei rwygo ymaith, mae'n debyg, gan yr hen wreigian wrth ei hamddiffyn ei hun. Yr oedd o liw hynod, a bu'r lliw yn help i ddyfod o hyd i'r llofrudd, oblegid gwyddai mwy nag un cot pwy ydoedd. Enw'r llofrudd oedd Wil Maney, lleidr defaid ac oferddyn yn y gymydoggaeth, yr hwn a hanoedd yn unionsyth o'r Meurig Maney a laddodd Syr Walter Mansel, bum can mlynedd cynt. Gosodwyd Wil ar ei braw, barnwyd ef yn euog, a dedfrydwyd ef i farw. Crogwyd ef ar fynydd Pembre mewn cadwyni heyrn, er dychryn i ddrwgweithredwyr eraill.

Yr ydym bellach wedi cyrraedd diwedd yr hanes cyn belled ag y mae cofnodion neu draddodiad dilys yn mynd. Mae enw Wil Maney ar gof gwlad heddyw, a dywedir fod ei hiliogaeth ar gael hefyd, ond pwy sydd yn cofio am Meurig Maney a'i weithred anfad saith gant o flynyddoedd yn ol? Mae'r ddaear yn aros, ond mae'r preswylwyr yn newid. Mae dull y byd hwn yn mynd heibio, ond nid â ffeithiau hanes heibio gyda'r dull. Mae gwedd allanol pethau wedi newid llawer yn ystod y canrifoedd a nodwyd, ac oherwydd hynny tybia rhai fod y gorffennol yn farw, o'r cof, o'r golwg, ac wedi peidio a bod. Camgymeriad dybryd yw meddwl fod digwyddiadau hynod yr hen oesoedd yn farw, am na chofnodwyd mohonynt yn fanwl gan bin yr ysgrifennydd buan. Maent yn fyw o hyd yn y genhedlaeth hon, a byddant fyw yn y cenedlaethau a ddêl. Mwy na hyn—mwy difesur,—mae'r gorffennol yn byw *byth*.

Ficerdy Cydweli.

D. AMBROSE JONES.

GOHEBIAETH

Y GAIR DISYML A BEIBL DR. MORGAN

Yn Y BEIRNIAD am 1915, cyf. v., tud. 60, mewn erthygl werthfawr, dadleua'r Athro W. J. Gruffydd, mai ystyr wreiddiol a chywir y gair *disyml* ydyw 'not simple,' ac nid 'syml iawn' fel y myn Syr J. Morris Jones yn ei ramadeg (gwêl td. 241, "*di-syml* artless"). Ysgrifenna'r Athro dysgedig fel y canlyn: "Yr enghreifft gyntaf a wn i o'r ystyr a roddir heddyw i'r gair ydyw honno sydd yn y cyfieithiad cyntaf o'r *Beibl* (1588), yn Genesis xxv, 27,—'gwr *disyml*'; yn Saesneg, 'a plain man.' Nid annheg . . . ydyw tybied mai'r Doctor Morgan yw tad y cyfeiliornad presennol am ystyr y gair, gan fod pob awdur a geiriadurwr a chyfieithydd wedi ei ddilyn."

Yn y *Traethodydd* am Ebrill 1919 mewn ysgrif (yr ail) ddiddorol ar "Gymraeg yr Ysgrythur," dywed y Parch. Robert Hughes, Valley, fel y canlyn (tud. 109): "A Jacob oedd *wr disyml*' (Gen. xxv, 27), nid '*dysyml*.' Hyd y gwyddys nid ymddengys '*dysyml*' mewn unrhyw Feibl. Y mae'r blaendarddiad *di-* weithiau yn nacaol, weithiau'n gadarnhaol. Eglur yw y tybiai Dr. Morgan ei fod yn gadarnhaol yn '*disyml*.' Ystyr '*disyml*' felly yn yr adnod hon yw 'syml' neu 'syml iawn,' 'plain, artless, unaffected.' A dyna'r ystyr sydd iddo yn y geiriaduron ac yng Ngramadeg J.M.J.; ond deil yr Athro W. J. Gruffydd (BEIRNIAD Gwanwyn 1915) nad dyna ystyr y gair, a thyb mai Dr. Morgan oedd y cyntaf i'w gamddeall gan na wyr am neb yn ei gamddefnyddio o'i flaen ef. Y *di-* negyddol yw'r *di-* yn *disyml*—'not simple, not clownish, not rude'; ac yna 'coeth, urddasol, bonheddig, well-conducted'; a dywed mai rhywbeth tebyg yw ystyr y gair hyd heddyw yn nhafodiaith Powys. Diau fod Mr. Gruffydd yn iawn. A bod yn fanwl ni eill *disyml* Dr. Morgan fod yn gyfieithiad cywir o'r gwreiddiol nac yn ddisgrifiad cymwys o'r disodlwr." Credaf y dylwn ar unwaith gywiro'r camsyniad y syrthiodd yr Athro dysgedig o Gaerdydd iddo rhag ofn y bydd eraill yn ei ddilyn fel y gwnaeth fy nghyfaill o Sir Fôn. Ni ddefnyddir y gair "*disyml*" gan Dr. Morgan yn yr adnod dan sylw o gwbl, ond yn unig gan Dr. Parry, felly y mae'r hyn a ddywed yr Athro a Mr. Hughes wrth dadogi'r gair *disyml* yn yr ystyr 'syml iawn' i Dr. Morgan yn syrthio i'r llawr. Y gair Hebraeg ydyw *tām* (= *tamm*), a'i ystyr lythrennol ydyw 'perffaith,' a dyna'r gair sydd yng nghyfieithiad Morgan o Genesis xxv, 27, ac nid "*disyml*." Cyflea cyfieithiad ymyl y ddalen yn y Cyfieithiad Diwigiedig Saesneg synnwyr y gair yn yr adnod hon: "Or, quiet, or, harmless. Heb. perfect." "Perffaith" ydyw'r gair a geir ym Meiblau Morgan a Parry am yr un gair Hebraeg (*tām*) yn Job i, 1, 8; ii, 3; viii, 20; ix, 20, 21, 22; Psalmau xxxvii, 37; lxiv, 4; "perfect" a geir yn y ddau gyfieithiad Saesneg (A.V. a R.V.). Yn Genesis xxv, 27, yn y Saesneg (A.V. a R.V.) "simple" = "*disyml*" Parry; yng Nghaniad Solomon, v, 2; vi, 9, "undefiled" sydd yn y Saesneg (A.V. a R.V.), a "perffaith" ym Meibl Morgan, ond fel arfer dilyn Parry y cyfieithiad Saesneg awdurdodedig (1611) gan ddefnyddio "dihalog." Yn Diarhebion xxix, 10, rhy Morgan a Parry yr un gair ("uniawn") am yr Hebraeg *tām* (A.V. "upright": R.V. "perfect"), a hefyd am yr Hebraeg *yeshārim* (A.V. "just": R.V. "up-

right"). Mae'r A.V. yn hollol yn eu lle yma: "perfect," "upright." Yn yr adnod hon canlyn Parry yn ol ei arfer yr A.V. Saesneg. Yn canlyn y mae'r geiriau a ddefnyddir am *tām* yn Gen. xxv, 27 yn y cyfieithiadau a enwir: Tyndale, Coverdale, "simple": Great Bible (1539), Bishop's Bible (1568, Dr. Richard Davies yn un o'r cyfieithwyr), "perfect": yn yr olaf, "plain" yn ymyl y ddalen: Geneva (1566), "plain" (ymyl y ddalen 'simple'), Vulgate "simplex": Pagninus (1528) "perfectus": Munster (1533) "integer." Yn y LXX "*aplastos*" (=not moulded: genuine) ydyw'r gair. Cyn rhoddi fymhin i lawr carwn wneuthur ymddiheurad neu yn hytrach roi eglurhad i Olygydd a darllenwyr Y BEIRNIAD. Yn niwedd fy erthygl ar *Feibl Esgob Morgan* (gwêl Y BEIRNIAD, cyfres VI, 1916 tud. 111-124) addewais roddi esiamplau ychwanegol o'r *Hebreigiaethau* a welir ym Meibl Morgan. Nid ydwyf wedi anghofio'r addewid ac nis torraf ychwaith os caf fywyd ac iechyd. O haf 1916 a blynyddoedd cyn hynny, hyd y presennol yr ydwyf wedi gweithio yn ddibaid ar neilltuolion Beiblau Morgan, Parry, a beiblau mewn ieithoedd eraill (hen a diweddar). Ond cyn gynted ag y daw'r amser cyflawnaf fy addewid. I'r rhai sydd wedi ysgrifennu ataf ar y mater ac i'r golygydd galluog ac anturiaethus dywedaf "Caffed amynedd ei pherffiaith waith."

Nid ydwyf yn ameu cywirdeb damcaniaeth yr Athro W. J. Gruffydd yngylch ystyr y gair *disyml*, ond yn unig yn dymuno cywiro ei waith yn priodoli'r ystyr ddiweddar i Dr. Morgan.

Tach. 24, 1919.

T. WITTON DAVIES.

NODIADAU IEITHYDDOL

ymellin nef

YN ei gywydd i wahodd Dyddgu i'r oed, dyry Dafydd ap Gwilym ddisgrifiad tlws o'r "llwyn mwyn," a'r "nawpren teg eu hwynepryd," lle dymunai iddi ei gyfarfod. O dan y coed y mae

Meillion aur, *myn Myllin nef*.

Felly y darllenodd Pughe yn Arg. 1789, td. 37. Yn *Dafydd ap Gwilym a'i Gyfoeswyr*, td. 41, darlennis gyda *Pheniartb* 49 ac ymyl y ddalen yn llawysgrif Myfyr,

Meillion ir a melli nef.

Methwn esbonio *melli*, ac ni welwn bwynt yn yr enw *Myllin nef*. Fodd bynnag am hynny, daeth y golau wrth ddarllen *Llanstephan* 2 (238) yr haf diweddaf. Yn honno rhoir hanes taith y Brawd Odric i bellafoedd y dwyrain; "Geyr llaw y tir hwnnw y mae mynyded lle y keffir amylder or *manna*. Sef yw hwnnw *ymellin nef*." Dengys y dyfyniad yn eglur yr arferid gynt y ddeuair "ymellin nef" am fanna, sef bara neu fwyd nef. Ystyr *ymell'in* ar ei ben ei hun heb *nef* fuasai bara neu ymborth. Cymharer yn nes ymlaen yn yr un llawysgrif, td. 328, lle cyfeirir at y wyrth yn yr anialwch yn y geiriau a ganlyn: "ac awch porthes yny diffeith o *newt nefawol* nyt amgen no *manna*." Yn y Vulgate *pane coeli* yw'r geiriau cyfatebol. Oed y llawysgrif yw ail hanner y bymthegfed ganrif. Troer bellach at Ddafydd ap Gwilym. O dan y coed teg yr oedd meillion ieuainc meddal fel carped ar y ddaear. Ni wn pam y cyfyngir yr enw meillion i'r "trefoil," blodau glofer, a ninnau'n cael *mellbionou* mewn llawysgrif o'r wythfed ganrif fel esboniad ar *violas* 'violets' (*Martianus Capella*). Rhydd hynny ryw gymaint o ryddid i ni beth bynnag: yn *Llysieuelyfr* William Salesbury cawn yr eglurhad uniongedd mai'r 'trifolium' yw'r meillion (td. 222), a'u bod i'w cael yn y gweirgloddiau. Nid yw hynny'n ateb i ddisgrifiad Dafydd, gan mai yn y llwyn dan y coed y mae ei feillion ef. Gwell gennyf gredu mai'r "wood sorrel" oedd yn ei feddwl ef, suran y gog, neu suran y coed, "llysewyn isel a *thair Dalen* *bycbain val i'r meillion geunio*" (td. 153), "a blodeuyn gwyn" yn tarddu yn y canol. Mewn coedydd y mae cartref arbennig y suran deirddolen, a gweddus yw "*ir*" i ddisgrifio meddalwch esmwyth ei dail. Ac wrth feddwl am lu o'r blodau gwynion gwylaidd hyn ar lawr y wig coffeir ni o ddisgrifiad Exodus xvi, 14, o'r *manna*, yn "dipynnau crynion cyn faned â'r llwydrew ar y ddaear." Boed briodol neu fel arall, dyna'r syniad a ddaeth i ben Eos Dyfed,

A thanun, eiddun addef,

Meillion ir, ymellin nef!

Collwyd y gair *ymellin* yn llwyr o gof, ac yna nid oedd ond llusgo Myllin a melli i mewn i geisio am ystyr.

Ceir *emellin* yn Llyfr Taliesin, td. 19, ll. 4 hefyd, ond nid oes help yno i ddeall ei ystyr, "trwy ieith taliessin budyd *emellin*."

Fel tarddiad, ni wn am wreiddyn tebycach nac addasach nag un *alo* mewn Lladin, ac yn arbennig *aluminum* mewn Oscan, lle ceir, meddir, yr un gwreiddyn gyda'r terfyniad *t*, ac hefyd *-in-*. Rhoddai *alitin-* "ellin" yn Gymraeg, a chyda'r rhagddodiad *ym-* fel yn *ymborth* cawsem y gair *ymellin*.

Caer Gawch

YN *Lives of the British Saints* (Gould & Fisher II. 289) dywedir wrthym am fam Dewi Sant, "Non was the daughter of Cynyr of 'Caer Gawch in Mynyw.' Neither Cynyr nor Caer Gawch is mentioned by David's biographers, and all our information respecting them is derived from the late documents printed in the Iolo MSS. . . . Caer Gawch is therein indentified with Pebidiog, but it is rather strange that no trace of either Caer Gawch or Cynyr has been found in Dewisland." Mewn nodiad ychwanegir, "the cantred of Pebydiog comprised the commotes of Mynyw, Pencaer, and Pebydiog." Gwelais gopi Mr. Hugh Owen, M.A., Ysgol Sir Llangefni, o ran o *Peniarth* 228, lle rhoir hanes Caerau Ynys Prydain gan Tomas Williams o Drefriw (1604-7). Yno dywedir mai Caer Gawch oedd hen enw Mynyw. Yn *Peniarth* 16 (53b) gwelais achau Non fel hyn, "Non verch Kenyr o gaer gawch ymynyw." Ond beth yw *Gawch*? Nid yw ddim ond cam ffurf ar *gawc*, fel y dengys darlleniad Bonedd y Saint yn *Peniarth* 12, rhan ar y cychwyn, meddir, o Lyfr Gwyn Rhydderch, ac a argraffwyd yn y *Cymmrodor* vii, 133; "A non verch gynyr o gaer *gawc* ymynyw yw y vam." Am gam ysgrifennu *ch* am *c* yn defig i *gawch* am *gawc*, gweler fel y ceir Ensych am Ensic yn achau Oudoceus (*Cywydd to St. Teilo*, Powel, Trans. Liv. Welsh. Soc., td. 12), y *wysch* am "y wisc" yn *Peniarth* 14; *uab auallach* yn *Llyfr yr Ancr*, 105, ond "Aballac map Amalech" yn *Cym.* ix, 170, o *Harley*, 3859. Dylid coffa hefyd, efallai, y posiblwydd bod gefeilliaid weithiau yn *ch* ac *c*, megis *tywyllwg*, *tywyllwch*: *Seisyllwg*, *Seisyllwch*: yn Nyfed buasai olion yr Wyddeleg yn help i gynyrchu ffurf fel Cawch am Cawg, os oedd atgo am "*cuach*."

Ond pa gaer oedd Caer Gawg? Troer i'r Pedair Cainc o'r Mabinogi, at hanes Pryderi yn cerdded i mewn i'r gaer hud ar ol ei gŵn coll, ac ar ganol llawr y gaer, meddir, gwelodd ffynnon, ac ar lan y ffynnon yr oedd "*kawc* eur uch benn llech o vaen marmor, a chadwyneu yn kyrchu yr awyr." Ymlawenhaodd yntau yng ngwaith "y kawc," ymafaelodd ynddo, glynodd ei ddwylo, ac ni fedr symud llaw na throed nac yngan gair. Felly Rhiannon hithau pan ddél i'w ol: ymefail yn y cawg gydag ef, a dyna'i dwylo hithau ynglŷn wrth y cawg, a'i thraed wrth y llech, a fwrdd a'r ddau i garchar hud. Pa enw gwell ar gaer fel hon na Chaer Gawg? Neu'n well o lawer, pa chwedl addasach i esbonio hen enw rhyw hen gaer adfeilledig ym Mynyw na'r chwedl uchod? (*Mabinogion* R.B. 50-51). Perthyn i'r un byd a'r un am wneuthur Caer *Fyrddin* o *fyrdd* o wŷr, a thalu Ebolion yn *Nbalebolion*, &c. Yr oedd Caer Gawg yn wir enw caer yn Nyfed; ac er mwyn egluro yn rhesymol ei darddiad, lluniodd y cyfarwydd y chwedl. Ond rhyfedd yw meddwl fod cartref mam Dewi Sant wedi ei lusgo i mewn i hudoliaeth a chwedloniaeth y Pedair Cainc, a gwneuthur carchar ohono i fab Pwyll Penn Annwn. Cyn hynny, y tebyg yw mai Caer Siddi oedd gaer y carcharu ac mai Gwair oedd y carcharor, fel y dengys *Llyfr Taliesin* 54.

Bu kyweir karchar gweir ygkaer sidi

Trwy ebostol pwyll aphryderi.

Ystyr *ebostol* yma yw 'hanes'; *trwy* 'yn ol' (according to).

gwrych, gwrychion, asgellwrych, ceginwrych

YN lle *gwreichion*, 'sparks,' ceid gynt *gwrychion*, megis yn *Llyfr yr Ancr*, 94, "manwrychyon a gyfodynt osafwrydan . . . gwrychyon serch." Rhoes

Mr. Henry Lewis, Caerdydd, i mi enghraifft o'r *Llyfr Coch*, 975; "gwrychyon oth flamawl wybot (aliquam scintillulam)"; *Myv. Arch.* 485 a "yn wrychyon nac yn llwdw (favillas)": *Brut* 151, "gwrychyonna y gyneu (favillae rogi)." Yn ol Geiriadur Williams *grychonen* yw'r unigol mewn Cernyweg, a *gwrychbon* yn lluosog. Yr ystyr yw 'sparks' yn yr iaith honno hefyd.

Fel gair cyfansawdd, cawn *asgellwrych* yn y *Brut* 193 yn meddwl 'spray'; os damweinia fod neb yn sefyll â'i wyneb at Lyn Lliawn, ac i beth o *asgellwrych* y llyn gyffwrdd ag ef, anodd fydd iddo ymddianc heb i'r llyn ei sugno i mewn. Yn y Lladin y geiriau cyfatebol i *asgellwrych* yw *undarum aspergine*, 'the spray of its waves.' Felly yn y *Myv. Arch.* 273, b19, cwyna'r Brawd Fadawg rhag ffalster byd. "Ffoaf," meddai, "os gallaf, ei asgellwrych"; 'I will flee from its contamination.' *Asgellwrych* y byd yw ei aflendid a hyrddir oddiwtho i bob cyfeiriad, fel pe yddylid am gerbyd yn rhuthro trwy heol leidiog, ac yn taenellu'r trueiniaid o bob tu: rhywbeth rhwng 'splashing, spattering, sprinkling,' sydd yn yr ystyr yma. Ym *Mreuddwyd Rbonabwy* (R.B. 156, 158), dywedir fod cynnwrf mawr yn yr awyr "gan asgellwrych y brein ac eu kogor;" "a chogor brein ac eu hasgellwrych yn yr awyr." Yma peth i'w glywed, rhyw fath o sŵn yw asgellwrych y brain. Cynygiaf mai 'fluttering' yw. Ehedai y brain ol a blaen yn ffyrnig a chwynn, fry ac obry. Nid flapping of *wings* yw'r meddwl, gan roi pwys ar *asgell* yn y gair cyfansawdd, canys nid oes modd gwneuthur hynny yn y ddwy enghraifft arall o'r gair. Cymharer fel y mae *flutter* yn perthyn i *float*, ac fel y mae "splash" yn golygu sŵn yn ogystal a chwalfa.

Cymerer y ddeuai ynghyd a gwelir nad tân yw hanfod yr ystyr ond y chwalu sydyn i bob cyfeiriad, boed yn chwalfa ar dân neu ddŵr neu laid.

Y gair a gyfetyb yn hollol o ran ystyr i *gwrych* yw *spargo* mewn Lladin, 'a sprinkling, spray.' Y ferf *spargo* yw 'to strew, throw here and there, scatter; to bestrew, to sprinkle, spatter, &c.' Troer i Walde am y ffurfiau cyfatebol mewn ieithoedd eraill, a cheir y Saesneg *sprinkle*, a *spark* ymhlith y rhai cyntaf: yna o'r syniad o 'daflu,' daw'r ystyr o dorri allan, blaguro, fel y dywedwn ninnau am y coed yn 'taflu,' felly y daw *spray*, a *sprig*, yn golygu mân frigau. Tybia rhai fod tarddiad gwahanol i *spray* 'cainc' a *spray* y defnynnau dwfr a hyrddir i bob cyfeiriad o frig y tonnau. Nid oes angen hynny, wrth gofio fod *gwrych* yn Gymraeg yn meddu yr un ystyron yn union o ddefnynnau dwfr, &c, ac hefyd mân frigau. Onid dyna yw tarddiad *gwrych* 'hedge'? Yn yr un cylch o ystyron y mae'n rhaid rhoi *gwrych* 'bristles' efallai. Cymharer fel y defnyddir *shoot* yn Saesneg am 'saethu, blaguro, taflu'; ac fel enw am gangen ieuanc neu dwf blwydd, neu gorn carw yn cychwyn taflu.

Oherwydd y cyfoeth o ystyron sydd yn bosibl, ni hoffwn fod yn rhy bendant ar *ceginwrych*, gair sy'n digwydd yng nghywydd Iolo Goch i'w gariad (Ashton, td. 455).

Caegen ddifethl aelgethloyw,

Ceginwrych geirwddwfr crych croyw.

Yr ystyr meddai Ashton yw gwallt crych. Nid wyf yn tybied, canys digwydd yn y Mabinogion (R.B. 49) am gŵn Pryderi yn cilio'n gyflym o'r berth, lle'r oedd y baedd hud, "a cheginwrych mawr gantunt." Oni bai am Iolo cyfeithwn *ceginwrych* fel 'with bristling hair'; ond ni thalai hynny am ên neu aelgeth rhiaid (mi hyderaf). "Lliw *ewynoriw* tec rac, tonn nawued," ebr Cynddelw am Efa: "lliw *berw* basryd," ebr Gruffydd ap Maredudd am Wenhwylfar. Prun sydd yma? A oedd lliw aelgeth y ferch fel ton yn *torri*, ai yntau fel

ewyn ton? A oedd y cŵn yn 'ewynnu' yn eu dychryn ai ynteu mewn berw a chyffro mawr yr oeddynt? Tueddaf i gredu'r olaf, a bod *ceginwrych* yma yn tebyggu i *asgellwrych* y brain uchod, 'agitation,' gan nad yw cŵn yn malu ewyn mewn ofn, ond yn unig mewn cynddaredd, ac ofn mawr oedd ar gŵn Pryderi.

Am y ffurf yn Gymraeg, daw o'r un gwreiddyn a *spargo* ond gyda *k* yn lle *g* ynddo, ffurf sydd i'w chael mewn Groeg, &c., fel y dengys Walde. O *spēk* ceid '*chwrych*' yn hollol reolaidd; fel drych o *dōk-* (*Welsh Grammar* 77, 88, 143): yna rhag cael dwy *ch* yn dilyn ei gilydd, newidid y gyntaf i *gw*, gan roi *gwrych*.

aroglau, arogleuo

YN *Peniarth* 7, col. 56, ceir enghraifft o'r ferf sy'n tybio perthynas rhwng y gwreiddyn â chlywed. Dyma'r frawddeg: "Amravael vlodeuoed allyssoed a gwyd yn meithrin llonydwch ac yechyt drwy arogleu tec yr ac eu baroglywyei neu yr ac eu dremei." Yn *Campeu Cbarlymaen* fodd bynnag, td. 7, ceir testun llwgr iawn o'r un adran, a darllenir "ac eu barogleuei." Dengys y llall, serch hynny, y gellir cysylltu *arogleu* â gwreiddyn *clywed*, *cigleu*, *clust*, deuai o *are-vo-klou*. Sylwer fel y mynnodd y tafodieithoedd ddal gafael yn "*clywed* 'ogla," gan ddyblu'r gwreiddyn.

disgyfrith

DYR Y Bodvan yn ei Eiriadur 'mutilated, ugly, scattered,' fel ystyron y gair hwn: ac i'r un cyfeiriad yr aeth Silvan Evans. Eto y mae enghreifftiau yr olaf yn gwrthbrofi ei ystyr. Yn y *De Carolo Magno* 66, disgrifir brwydr, a'r marchogion yn syrthio yn feirw, a'u meirch yn cerdded "yn disgyfrith ar hyt y mynyd, ar ysgwiereit call adelis digawn onadunt." Rhedeg yn *rbydd* ar hyd y mynydd yr oedd meirch y cwympiedig, heb reol o gwbl. Yn *Ancient Laws* I, 558, rhoir y gyfraith ar lwgr yd gan anifeiliaid crwydr, pa faint a ddylid ei dalu drostynt. "O bop march auo hual neu lawhethyr arnaw" ceiniog a dâl y dydd, a dwy y nos; h.y. os bydd rhywun wedi ei droi i'r yd, a rhoi llyfethair arno neu hual i'w gadw yno: ond "or byd *disgyfurith*" dimai y dydd a cheiniog y nos, gan mai wedi dianc a chrwydro ohono'i hun y bydd felly. Ni fedrir amau ystyr *disgyfrith* yma. Croes yw i wisgo hual neu lyfethair, h.y. hollol rydd. Cymharer hefyd *Lyfr Taliessin* 23, ll. 9.

Llithiwyd y geiriadurwy'r ar gyfeiliorn gan y defnydd yn *Campeu Charlymaen*, *Peniarth* 7, col. 49, lle dywedir i wraig y brenin hwnnw edrych yn *ddisgyfrith* arno, a dywedyd geiriau hy ryfeddol wrtho, "a'r geiriau *disgyforith* hynny a gyffroes y brenhin." Nid oes ond cam o siarad yn *rbydd* i siarad yn hy.

Y mae'r gwreiddyn i'w weld yn ol Syr John Morris Jones yn y geiriau *cyfrewy*, *breichbrey*, ond gyda'r terfyniad *t*, a llafariad gwahanol.*

llawach

MEWN rhifyn o'r blaen o'r BEIRNIAD dangosais fod *llaw* gynt yn yriaith a olygai 'isel,' 'gwael.' Y radd gymharol ydyw *llai*. Ond yn *Peniarth* 3 (39) tarewais

* Pan hysbysodd Mr. Williams i mi ei ddarganfyddiad o ystyr y gair *disgyfrith*, tybiais mai *dis-* negyddol oedd ynddo, o flaen *cyfrith*, yn tarddu o **kom-rik-tos* (sef 'cyf-rwym'), o'r gwaidd **reig-* a welir yn y gair *rhwym*, ond yn y ffurf wan *rig-* a welir yn y Lladin *corrigia* 'carrai' (try *g* yn *k* o flaen y *t*). Ar sail ei ddarganfyddiad ef y meddyliais i am y tarddiad.—J.M.J.

ar enghraifft o *llawach*. Daw i mewn yn un o'r esboniadau ar gynghorion Cadw Hen: "Na thremyca gynghor da ygan dy was: kystal yw hynny ac erchi ytt pan rodo dy was ytt gynghor nev dyn avo *llawach* noth was nas tremykych," sef paid a diystyru cyngor gan dy was neu gan wr o safle is hyd yn oed na'th was, dyn *llawach* na'th was." Collesid rywsut yr ymdeimlad mai *llai* oedd yn cryfhau *llaw*, a dyma'r ysgrifennydd yn ffurfio *llawach* i ddatgan ei feddwl yn rymusach; neu gwnaethai llafur gwlad y gymwynas iddo yn barod. Diddorol yw'r enghraifft, fodd bynnag, i wneuthur ystyr *llaw* yn berffaith eglur.

IFOR WILLIAMS.

RHYS GOCH AP RHICCERT—OL-NODIAD

Er mwyn osgoi amryfusedd, dylid sylwi ei bod yn bosibl i ddarnau o'r pymtheg cerdd y sylwyd arnynt berthyn i gyfnod boreach na dydd Iolo, ond nid yw hynny'n amharu dim ar y casgliad y deuthum iddo,—sef mai ei law ef a welir trwyddynt pa un bynnag ai trwsio ynteu gyfansoddi y mae. Dull Iolo o ffugio oedd cymysgu'r gau â'r gwir, fel y gwelwyd wrth ymdrin â chywyddau'r Ychwanegiad, a phe ceffid darnau o'r pymtheg cerdd uchod neu ddarnau o gywyddau'r Ychwanegiad yn myned yn ôl i'r unfed ganrif ar bymtheg, dyweder, ni buasai hynny ond yn dangos yn eglurach fych ddull Iolo o gyfansoddi. Y mae'n anos darganfod celwydd pan fo tipyn ohono'n wir. Amcan yr ysgrif uchod yw dangos fel y darfu iddo gymryd caniaidau o hên lawysgrif, a'u trwsio ac ychwanegu atynt, gan eu priodoli i adfywiad llenyddol Morgannwg yn y ddeuddegfed ganrif a'u tadogi i wŷr y pennaeth Einion ap Collwyn.

G. J. WILLIAMS.

Y BEIRNIAD

Y BEIRNIAD

CYLCHGRAWN CHWARTEROL

DAN NAWDD CYMDEITHASAU CYMREIG Y COLEGAU CENEDLAETHOL

A THAN OLYGIAETH

J. MORRIS JONES

CYF. VIII. 1919

LERPWL

HUGH EVANS A'I FEIBJON, ARGRAFFWYR, 356-8 STANLEY ROAD

CYNNWYS

ADOLYGIADAU :

Christianity in History : A study of Religious Development (<i>J. Vernon Bartlet, M.A., D.D.</i>). Y Prifathro T. Rees	55
Esboniad ar yr Epistolau at y Thesalonïaid. (<i>Y Parch. John Williams, D.D.</i>). Dr. Maurice Jones	124
Esboniad ar yr Epistol Cyntaf at y Corinthïaid (<i>D. Tecwyn Evans, B.A.</i>). Dr. Maurice Jones.....	195
Taliesin (<i>Sir John Morris-Jones, M.A.</i>). Yr Athro T. Gwynn Jones	185
The Epistle to the Philippians, with Introduction and Notes (<i>Y Parch. Maurice Jones, D.D.</i>). Y Prifathro T. Rees	193
University of Wales (Guild of Graduates) Reprints of Welsh Manuscripts (<i>E. Stanton Roberts, M.A.</i>). J.M.J.....	125
Y Byd a Ddaw ; Awgrymiadau ar Athrawiaeth y Pethau Diweddaf (<i>Y Parch. J. Luber Thomas</i>). Yr Athro D. Miall Edwards	60
ALLOR Y BWTHYN. Y Parch. J. Seymour Rees.....	106

BARDDONIAETH :

Madog. T. Gwynn Jones	1
Y Tyddynwyr. Yr Athro W. J. Gruffydd	171
CENEDLAETHOLDEB YNG NGOLEUNI LLYFR JONA. Y Parch. R. S. Rogers	142
CRONFA GOFFADWRIAETHOL THOMAS ELLIS.....	123
CYNGHRAIR Y CENHEDLOEDD. Y Parch. D. Tecwyn Evans.....	65
CYWYDDAU CYNNAR IOLO MORGANWG. Griffith J. Williams	75
CYWYDDAU'R YCHWANEGIAD AT WAITH DAFYDD AP GWILYM. Griffith J. Williams	151
DELFRYDAU GWERINOL Y CANOL OESOEDD. William Watkin Davies....	24
DIWYLLIANT YSBRYDOL TRWY ADDYSG. Y Prifathro T. Rees.....	197
ERNEST RENAN. William Watkin Davies.....	92

GOHEBIAETH :

Y Colegau Cenedlaethol a Diwinyddiaeth. Syr Harri R. Reichel	52
Y Gair Disyml a Beibl Dr. Morgan. Dr. T. Witton Davies	254
GWYNT Y DWYRAIN. Y Parch. E. Tegla Davies.....	173
LEWIS MORRIS. Y Parch. D. D. Williams.....	39
NODDWYR BEIRDD : TEULUOEDD CORSYGEDOL, Y CRYNIERTH, A'R TŴR. Thomas Roberts	114

NODIAD :

"Eich Dyn" Yr Athro J. E. Lloyd.	64
---------------------------------------	----

NODIADAU IEITHYDDOL :

T. Gwynn Jones	184
Ymellin nef, Caer Gawch, gwrych gwrychion asgellwrych ceginwrych, aroglau arogleuo, disgyfrith, llawach. Ifor Williams	256
OEDFA OLAF RICHARD LLOYD.	129
OLION Y CYMRO YN IWERDDON. Miss Cecile O'Rahilly.....	136
PULPUD HEN A DIWEDDAR. Y Parch. D. Ambrose Jones.....	31
PWY OEDD ATHRO WILLIAMS PANTYCELYN YN LLWYNLLWYD. Y Parch. T. Shankland	13
RHAMANT CASTELL CYDWELL. Y Parch. D. Ambrose Jones.....	246
RHYS GOCH AP RHICCERT. Griffith J. Williams.....	211, 260
YR EGLWYS AC ADDYSG. Wm. George.....	240
Y RHAGOLWG NEWYDD YNG NGHYMRU. Yr Athro D. Miall Edwards....	227

YSGRIFENWYR :

Davies, Dr. T. Witton.....	254
Davies, William Watkin	24, 92
Davies, Y Parch. E. Tegla	173
Edwards, Yr Athro D. Miall.....	60, 227
Evans, Y Parch. D. Tecwyn.....	65
George, Wm.	240
Gruffydd, Yr Athro W. J.	171
Jones, Dr. Maurice	124, 195
Jones, Yr Athro T. Gwynn.....	1, 184, 185
Jones, Y Parch. D. Ambrose	31, 246
Lloyd, Yr Athro J. E.....	64
O'Rahilly, Miss Cecile.....	136
Rees, Y Parch. J. Seymour.....	106
Rees, Y Prifathro T.....	55, 193, 197
Reichel, Syr Harri R.	52
Roberts, Thomas	114
Rogers, Y Parch. R. S.	142
Shankland, Y Parch. T.	13
Williams, Griffith J.....	75, 151, 211, 260
Williams, Y Parch. D. D.....	39
Williams, Ifor	256
Y Golygydd	125

CYFRES Y WERIN.

Y RHIFYN CYNTAF YN BAROD.

1---Blodeuŷlwm o Englynion.

Wedi eu casglu gyda Rhagymadrodd a Nodiadau gan yr Athro W. J. Gruffydd. Pris: 1/6.

Cyhoeddir gan Mri. MORGAN & HIGGS, Abertawe.

I YMDDANGOS YN FYR :

2---Dychweledigion.

(Drama gan Henrik Ibsen). Cyfieithwyd gan yr Athro T. Gwynn Jones.

3---Detholiad o Straeon Maupassant.

O'r Frangeg gan Mrs. W. J. Gruffydd, B.A.

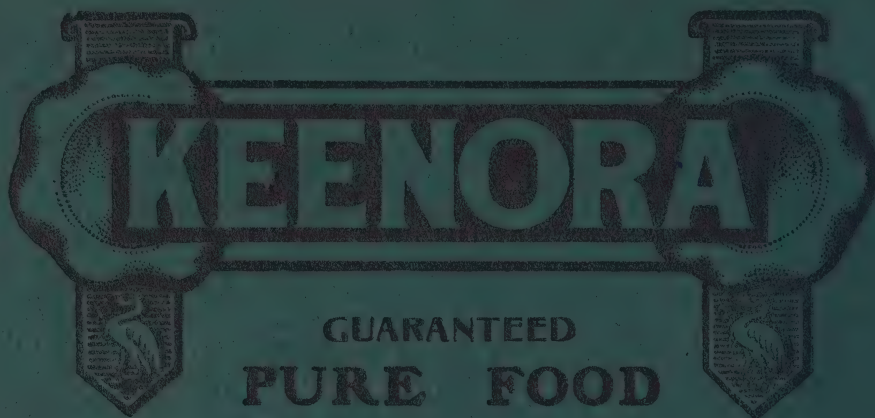
GOLGYDDION Y GYFRES :

Henry Lewis, Coleg y De, Caerdydd.

Ifor L. Evans, Aberdar.

Cronfa Goffadwriaethol Thomas Ellis.

Bwriedir cyfrannu rhoddion o'r gronfa uchod er cynorthwyo ymchwil i iaith, llenyddiaeth, hanes a Hynafiaethau Cymru. Anfoner ceisiadau erbyn y dydd cyntaf o Fehefin i'r Cofrestrydd, Prifysgol Cymru, Cathays Park, Caerdydd. Pob manylion pellach i'w cael oddiwrtho ef.

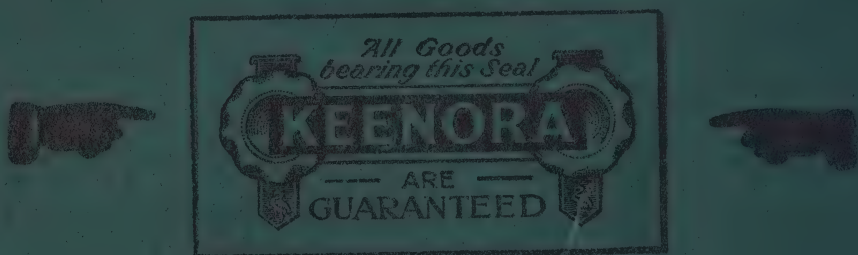
PURE FOOD is necessary to health and comfort, but there are only a few persons in a position to tell whether the foods they purchase are pure and of the highest order, or only of indifferent quality. - - -

YOUR SAFEGUARD

is to insist on your goods being packed by a firm of repute, who, to safeguard their own interest, take the greatest care that the goods are always THE BEST. You will be sure of

PURITY AND QUALITY

if you insist on the small guarantee Label

being on Groceries purchased by you

Ask for "KEENORA."

Self Raising Flour. Cake Flour. Custard Powder. Baking Powder. Blanc Mange Powder. Sponge Mixture. Table Jelly Crystals. Lemonade Crystals. Health Salts.

MORRIS & JONES, LTD., Liverpool, Manchester and Newcastle-on-Tyne.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA

3 0112 065737360